Розділ 3. Шляхи становлення поняття числа і реалізація його у мовах

3.1. Утворення найменувань чисел ‘один’, ‘два’, ‘п’ять’ і ‘десять’ у індоєвропейських мовах

Виникнення поняття числа прямо витікає із того способу уявлення дійсності, яке було притаманне мисленню первісної людини і особливості якого розглянуті вище. На стадії сприйняття речей і явищ у вигляді цілісного і неподільного образу, коли людина не відділяла себе від природи і сприймала предмети у їх тісній сукупності, у цей період не може бути й мови про свідоме примінення яких-небуть кількісних одиниць. Згодом появляється аналіз сприйнятого образу оточуючої дійсності, що призвело до поступового пізнання світу і зародження первинної номінації. Перші імена уже могли використовуватись при лічбі однорідних предметів. Аналіз числа ‘один’ у окремих азіатських мовах, проведений В.І.Шерцлем, показав, що у багатьох із них “просвічується при першому числівникові ще досить яскраво поняття окремої людини” (Шерцль 1870, 22). В окремих випадках число ‘один’ має значення ‘палець’. До такого висновку прийшов В.С.Панфілов, який у зв’язку з цим пише: “Етимологічний аналіз числівників ‘один’ у найрізноманітніших мовах показує,.. що поняття ‘один’ формувалось у нерозривному зв’язку і на основі процесу виділення людини з оточуючої її дійсності, усвідомлення нею власного ‘я’ як чогось уособленого і протиставленого всім іншим предметам зовнішнього світу і решті членів тієї людської спільності, до якої вона належала” (Панфилов 1982, 249). Проте це ще не число ‘один’, а найменування окремих предметів, що використовувались при лічбі. Таких ‘лічильних одиниць’ було багато. Всі вони згідно найменуванням представляли собою цілісність, відприродну ‘бінарність’ речі. Звідси бере свій початок той перший рахунок у народів, який пізніше буде зазначений як лічба ‘двійками’. Проте у розглянутий час не було ‘двійок’ у нашому сьогоднішньому розумінні. Це були одиниці, які відображали цілісність

речей. У зв'язку з 'бінарною' природою древніх найменувань речей і явищ, у тому числі і лічильних предметів, подальший розвиток кількісних відношень тісно пов'язаний з парними предметами. Ці предмети природньо відображали ту ступінь мислення людини, яка була пов'язана з членуванням речі. Тому при зародженні поняття кількості і її реалізації у мовах істотну роль зіграли найменування парних предметів.

У період 'роздвоєння' речі у парних предметах були наглядно представлені рівновеликі частини. У результаті утворилася бінарна опозиція у межах однієї речі. Наявність в оточенні древньої людини великої кількості таких предметів і явищ, як симетрія тіла і багатьох його органів, протиставлення дня і ночі, землі і неба, місяця і сонця і інше, сприяла закріпленню у її свідомості двоїстої опозиції. В обрядах, звичаях, віруваннях і мистецтві верхнього палеоліту широкого розповсюдження набуло протиставлення чоловічого і жіночого започаткування (див.: Иванов 1983, 60; Берндт 1981, 33, 163; Токарев 1986, 44). Це протиставлення знайшло, наприклад, чітке вираження у половому тотемізмі; окрім загальних родових тотемів, кожний рід мав свій власний тотем - тварини чи рослини, - який символізував єдність за ознакою роду і протиставляв представників цих статей один одному. Очевидно, що парні речі наочно представляли собою бінарну опозицію, яка послугувала основою зародження числового поняття. Проте така опозиція - це ще далеко не два: це - роздвоєний предмет, а протилежності у ньому - частини цілого. У доісторичний час індоєвропейської мови, ввжає Я.Гонда, люди оперували "двоїстими одиницями", у яких "одиниця" і "половина" виражались одиним і тим же терміном (Gonda 1953, 13, 29). Сліди такої реалізації зустрічаються у сучасних мовах. В ісландській, наприклад, 'половина' виражається за допомогою слова *seli: limak seli* означає "одна із (двох) рук, одна рука" (там же, 29). Грецьке *ὁμο* дуже часто відноситься до двох партнерів або частин (там же, 37). Таке ж розуміння збереглося в угорській мові, у якій, як пише О.Єсперсен, "парні частини і органи тіла позначаються як одне ціле" (Есперсен 1958, 218). "Для позначення одного

ока, однієї руки чи однієї ноги ... вживається слово *fel* ‘половина’: *fel szemmel* ‘одним оком’, буквально ‘половиною очей’...” (там само, 218).

Таким чином, у парних предметах відбувався ‘поділ’ вихідної цілісності, внаслідок чого з часом стала виділятися одна із частин, яка протиставлялася первісному цілісному образу. Але певний час у розвитку мови частина і ціле були ідентичні (див.: Кацнельсон 1941, 1947; Холодович 1946). Зокрема, в японському імені, як відмічає О.О.Холодович, і на сьогодні має місце єдність цілого і частини, а граматичні однина і множина знаходяться на задньому плані (Холодович 1946, 27). “В архаїчній логіці відношення частини до другої частини розглядалось через призму домінуючого відношення частини до цілого” (Кацнельсон 1941, 18). Довгий час найменування частини, “половини”, було одночасно носієм існування всієї речі. Двоїсте протиставлення послугувало прототипом зароджуваної опозиції один/два. Проте, як вище було сказано, ‘один’ і ‘два’ - це ще не числа: ‘два’ - ‘роздвоєний’ предмет, а ‘один’ - його частина, ‘половина’. Або іншими словами, ‘два’ - репрезентатор бінарної опозиції взагалі, а ‘один’ розуміється при цьому як частина цієї опозиції. Історично поняття “розділеної” речі виникло раніше, ніж “виділення”, чи вірніше, “відділення” від неї її складової частини, “половини”. Про це свідчить, наприклад, розвиток значення єгипетського ієрогліфа *Ко*. Цей знак, що “позначав *ко*-двійника, по своїй суті давніший, ніж логічне осмислення *ко* як члена двоїстого протиставлення, в яке входять фараони (і члени інших протилежностей, у які входять *бо* і *ах*), - пише Вяч.Вс.Іванов. - Ієрогліф, що передає жестове позначення зазначеного числа як єдиного цілого, давніший, ніж операція одержання цього числа як члена натурального ряду” (Иванов 1984, 15). Згідно античному мисленню у понятті Хаос також сходилися початок і кінець, тут мала місце свого роду цілісність і єдність протилежностей. Вихідним пунктом у Хаосі, як зазначає О.Ф.Лосєв, є “не діада, а монада, а уже в монаді міститься у згорнутому вигляді все, що потім розгортається у діаді” (Лосев 1990, 569). Тут під “монадою” розуміється цілісність з імпліцитно присутнєю бінарністю, яка є відприродньою. Вона стає для людини реальністю лише у результаті пізнання нею навколишнього світу і відповідного розвитку мислення. На користь первинності

‘двоїстого’ образу речі, що використовувався при лічбі одиничних предметів, свідчить та обставина, що ще в середньовіччя ‘два’, а не ‘одиниця’, розглядалось як ‘перше число’. Вважалось, що число ‘два’ є простим за своїм значенням, хоча і складається із двох “скоординованих одиниць” (Agrippa 1921, 25). Як уже згадувалось, лічба у древніх народів була ‘двійками’ (Gonda 1953, 7); є свідчення того, що ‘два’ з’явилося раніше, ніж ‘один’ (див.: Супрун 1969, 18). Взагалі-то можна допустити, що уявлення про одиницю сформувалося на основі потенційної двійки, як частина цієї двійки. У зв’язку з цим представляється вірним твердження, що “двоїстість” у той древній час означала “одиничність”, а “одиничність” виступала як “двоїстість” (Gonda 1953, 7). Одиничність парної речі чітко реалізована у значенні граматичної двоїни, яка появилася згодом в індоєвропейській прамові. “Згідно Готіо, - пише О.Єсперсен, - форми двоїни скр. *akṣī,* гр. *osse*, лит. *akì,* власне, не означають ні ‘два ока’, ні навіть ‘око і друге око’, а значить ‘око, поскільки воно представлене обома’, таким чином, *mitra* є “*Мітра*, представлений обома”, тобто *Мітра* і *Варуна*, бо *Варуна* - двійник *Мітри*. Те ж зустрічаємо у скр. *áhanī* ‘день і (ніч)’, *pitárāu* ‘батько і (мати)’, *mātárāu* ‘мати і (батько)’, далі також *pitárāu mātárāu* ‘батько і мати’ (обоє у формі двоїни)” (Есперсен 1958, 239-240).

Все попереднє дозволяє допустити, що ‘одиниця’ виникла із уявлення про ‘двійку’, а сама ‘двійка’ обов’язково включає у себе поняття розділених частин речі, у майбутньому - одиниць. Проте на цьому етапі, як було зазначено, ще немає чисел ‘два’ і ‘один’. Поняття числа ‘два’ імпліцитно включає у себе складові - одиниці, а також порядок їх слідування. До того часу, поки у подумках частина, тобто ‘половина’, ‘поділеної’ речі не відокремилась у відносно самостійний член опозиції, не може бути й мови про появу поняття числа ‘два’. Іншими словами, виникнення поняття числа ‘два’ відбувається одночасно із становленням поняття ‘одиниці’. З цього моменту колишня ‘поділена’ річ повинна розглядатися як ‘двоскладова’, в якій у ролі складових виступають дві одиниці. У результаті

відбувається переосмислення поняття ‘розділеної’ речі, що як наслідок привело до чіткої диференціації і протиставлення типу ‘два/один’.

Необхідно відмітити, що виникнення поняття числа ‘два’ не призвело до втрати органічного зв’язку з річчю як з цілим образом. Проте як вихідна і неподільна стала виступати ‘одиниця’. Звідси не випадковим є містичне тлумачення у середньовіччя числа ‘один’. ‘Одиниця’ розглядалась як початок і кінець всіх речей, за її межами нічого немає, при діленні і множенні вона породжує лише саму себе. Це - Єдиний Бог, Єдиний Світ, Єдине Сонце (див.: Agrippa 1921, 20 і далі).

Аналіз числівника ‘два’ у багатьох азіатських і африканських мовах показав, як відмічає В.І.Шерцль, що його назва пов’язана з різними парними предметами, досить часто з назвами частин тіла (Шерцль 1870, 39 і далі). У той же час у більшості мов основою древньої лічби є число ‘п‘ять’, споріднене з найменням руки (там само, 7, 12). У найдавнішій мові, вважає М.Я.Марр, підрахунки велись з допомогою “руки-долоні” і “руки-п’ятерні”. “Один і той же образ ‘руки-долоні’ служив для вираження і ‘одиниці’ і ‘двійки’. Один і той же образ ‘руки-п’ятерні’ служив для вираження і ‘п’яти’ і ‘десяти’” (Марр 1927, 44). Ймовірно допустити, що рука зіграла досить істотну роль у час становлення поняття числа і зародження його перших найменувань. У зв’язку з цим Ю.С.Степанов також відмічає, що “серед матеріальних мір лічби особливе місце займає назва універсальної міри - руки” (Степанов 1989, № 4, 58). “Роль, яку відіграє рука при лічбі, - пише В.З.Панфілов, - відмічається майже всіма дослідниками ‘первісних народів’” (Панфилов 1982, 242).

З висловлених позицій розглянемо найменування первісних кількісних одиниць у індоєвропейських мовах.

Аналіз вищезазначених індоєвропейських слів, що виражають значення ‘частина, сторона; заперечення єдності’, дозволяє назвати серед споріднених найдавніші рефлекси *$*k^{w}ana/*k^{w}ina$, *tina/*dina (із *k∧n∧, *t∧n∧),* пов’язані з найменуванням руки. Зазначені коренескладання тісно стикаються зі значенням, закладеним у числі ‘один’. Виходячи із спостережень, Ю.С.Степанов визначає для

числа ‘один’ такі смисли: “(а) ‘Один’ - ім’я руки, ‘моя рука’ або ‘я сам’,.. (б) ‘Один’ - слова зі значенням ‘половина’, тобто ‘дещо, прикладене до моєї руки як друга половина цілого’,.. (в) ‘Один’ - слова зі значенням ‘залишений одиноким, без половини, без другого’,..(г) ‘Один’ - слова зі значенням ‘он той, навпроти мене’” (Степанов 1989, № 4, 59). Спільність значень у найменнях ‘частина, сторона; одна із рук’ і ‘один’ дозволяє допустити єдині витоки їх походження.

Вживання **tina/*dina* ‘частина; одна із рук’ у вираженні кількісного значення представлено в його рефлексі у др. *тинъ* ‘нарізка, зарубка’ (Фасмер 1987, 59), той же корінь має місце у словах стсл. *тьнѫ, тѧти* ‘різати’. М.Фасмер подає інше значення рос. *тин* - ‘карбованець’, яке, без сумніву, пов’язане зі значенням ‘один’. Цей корінь і в тому ж кількісному значенні представлений у рос. *полтина*, *полтинник*; др. *полътина*, етимологія котрих розглянута вище. У загальному вигляді *полътина* має буквальне значення ‘сторона одиниці’, тобто ‘половина одиниці’. Як відмічалось вище, у різних мовах слово ‘половина’ включає у себе як сему також значення ‘сторона, бік’ по відношенню до ‘одиниці’, яка у давній час розглядалась як далі неподільна. Необхідно зазначити, що рос. *половина*, мабуть, також може вважатися як складена із *пол-* і *-вина*, які вийшли із др. *полъ* ‘сторона’ і іє. **k^wina* ‘одиниця’. Гаданий у даному випадку перехід іє. **k^w* > сл. **w* може визвати у читача сумнів, поскільки вважається прийнятим відображення лабіовелярного **k^w* у слов’янських мовах у вигляді *k, c, c* (див.: Семереньи 1980, 76). Проте є нерідкі випадки, коли у слов’янських мовах у зазначеній позиції має місце **w* (із **k^w*). Наприклад: псл. **vornъ* ‘крук, ворон’ (пор.: стсл. *вранъ*, рос., укр. *ворон*, ч. *vran*, нл. *wron*), а також: лит. *varnas* ‘ворон’, пруськ. *warnis*, тох. В *wraunа*, які виводяться із іє. **u̯er-* (Етимол. сл. укр. м. 1982, т.1, 427). До цього кореня з тим же значенням слід віднести і германські форми: двн. *hraban*, ісл. *hrafn*, дсакс. *hrœfn*, *hrefn* і інші із герм. **hrāƀnoz* (Skeat 1983, 501) (герм. **h* < іє. **k*). Таким чином, початковий індоєвропейський приголосний має у різних мовах рефлекси у вигляді **k-* або **w*, що дозволяє логічно допустити появу

їх із єдиного лабіовелярного *k^w. У цілому реконструюється іє. *k^w*ara*- ‘ворон’, що має, безсумнівно, звуконаслідувальну природу (див.: Таранець 1996).

Повертаючись до слова *половина*, кінцеве -*вина* споріднене з *k^w*ina* не тільки за формою, але і за значенням: у слові *половина* міститься смисл ‘сторона одиниці’, де ‘одиниця’ виступає як неподільна.

У слов’янських мовах зустрічаємо форму -*тинъ* у значенні ‘частина, одиниця’ у таких утвореннях: рос. *десятина*, укр. *третина*, болг. *петина*, схв. *стотина* ‘сто’, болг., м. *стотина* (Лукинова 1986, 111-115). Проте в індоєвропейських мовах форма **tina* як одиниця лічби не знайшла свого поширення. Наявність синонімічних у позначенні руки коренів привела у ході розвитку індоєвропейської прамови до використання в окремих її діалектах інших форм у значенні ‘частина, одиниця’. У зв’язку зі сказаним розглянемо індоєвропейський корінь *k^w*ana*/*k^w*ina*, що вживається у кількісному значенні.

У германських мовах у значенні ‘один’ використовуються такі слова: гот. *ains*, дсакс. *an*, *one*, дшв., дат. *en*, ісл. *einn*, дфриз. *an, en*, нім. *ein*, англ. *one*, які вийшли із прагерманської форми **ainoz* (Vries 1962, 97; Skeat 1983, 411). Тут же У.Скіт наводить форму *wons*, яка зустрілася в англійських текстах. Як синонімічні для англ. *one* у словнику приводяться значення ‘єдиний, одинокий; неподільний’. У древніх німецьких пам’ятках число ‘один’ реалізується у таких формах: *ein, ehin, en, hein*, *ęn, aen* (Schutzeichel 1981, 39). Мабуть, дуже рано початкове *h* не вимовлялось у поданих словах, про це свідчить перестановка при написанні, засвідчена у формах *hein*, *ehin,* які в своєму розвитку дали *ein.* Безсумнівно, більш давнім є варіант з початковим приголосним *h*. Згідно прийнятому в роботі положенню (див. також: Иллич-Свитыч 1971, 1976) у найдавніший час існування мови початковий голосний був прикритий приголосним. Серед деяких слідів древнього приголосного у вищезазначених словах у початковій позиції зустрічаються *h* і *w*, які закономірно вийшли із єдиного приголосного герм. *h^w- (із іє. *k^w-). У результаті германське позначення ‘один’ **ainoz* може бути представлене у більш давній формі *h^w*aino*-, яка витворилася із іє.*k^w*ana*-. Лабіовелярний характер початкового приголосного у прамові підтверджується

наявністю в окремих індоєвропейських мовах губного голосного [u] або білабіального [w] у початковій позиції, наприклад: лат. *unus* ‘один’, лит. *vienas*, лтс. *viens*, дірл. *oen*, у сучасних романських мовах: фр. *un*, ісп. *un(o),* порт. *um*, рум. *un*, молд. *un*, іт. *uno* (Vries1962, 97; Kluge 1957, 157; Ditz 1927, 413). Губний голосний [u] міг появитися “тільки після лабіальних”, як “рефлекс лабіального елементу індоєвропейського лабіовелярного звуку” (Семереньи 1980, 79-80). Таким чином, можна допустити розвиток: іє. *k^wana- > *oino ‘один’, де *k^wana має також значення ‘*рука/ру́ки*’, ‘частина, сторона’. Очевидно, що *k^wana поступово закріпилося за однією із сторін речі - кількісною, позначаючи її ‘половину, частину’, що привело потім до втрати денотативної співвіднесеності. Зміна первинного значення *k^wana спричинила порушення фонетичного наповнення форми, що у результаті і знайшло відображення у мовах, як, наприклад: 1) втрата початкового приголосного і перехід лабіальної ознаки на наступний голосний, 2) спрощення всієї форми і зміна її до вигляду: іє. *kai- ‘одинокий’ або *-in (у слов’янських мовах). Останнє свідчить про те, що рефлекси *k^wa- і *na- стали самостійно виражати значення ‘один’, вживатися як ‘одиниця лічби’, а у випадку десемантизації - виступати у вигляді граматичних формантів. До них слід віднести суфікси *-k^wo-, *-no- зі значенням одиничності в індоєвропейських мовах (див.: Вступ до пор.-іст. мовозн. 1966, 157 і далі; Одри 1988, 78), -*hun* як заперечення у германських (Малина 1998), а також як вторинні зі значенням демінутивності (Пєскова, Таранець 1997).

Етимологічно спорідненими вищерозглянутим є також наступні слова, що виражають поняття ‘один’: ав. *aeva-*, дперс. *aiva-*, гр. *οἷος,* які виводяться, як правило, із іє.*oiu̯o-s* (Brugmann, Delbruck 1909, 67; DEE 1985, 627). У наведених прикладах кінцеве у корені *u̯o є рефлексом *k^wa- і виступає у тій же функції, що і *-na у *k^wana ‘один’. Аналогічний висновок можна зробити відносно ролі *-k^wa у словах: дінд. *aika* > *êka*, мова пінджабі *ikk*, вірм. *mek*, які мають значення ‘один’. Очевидно, що в усіх вищерозглянутих словах форми *-k^wa і *-na є синонімічними

за своїм вживанням і виступають як одиниці лічби. У той же час ці форми можуть бути носіями основного лексичного значення ‘один’ (пор.: іє. **kai-*, алб. *nḗ*).

Деяку формальну відмінность від розглянутих індоєвропейських форм представляє позначення числа ‘один’ у слов’янських мовах. Наприклад: стсл. *ѥдинъ, ѥдина*, *ѥдино*, др. *одинъ*, *одина*, рос. *один*, укр. *один*, болг. *еди́н*, схв. *jеdan*, слн. *еden*, ч., слц., п. *jeden*, вл. *jedyn*, нл. *jana*, *jaden*, які виводяться із сл. **edinъ*, **edina* (Фасмер 1987, т. 3, 122). У словниках наводяться досить суперечливі тлумачення етимології цього числівника. Найбільш поширеною у наш час є думка, згідно якій **edinъ* представляє собою утворення, яке складається із **ed-* і **-inъ*. Як правило, їх співвідносять із словами рос. *едва* і др. *инорогъ*, *инокъ*. Проте ці слова пройшли довгий шлях свого розвитку, перш ніж вони предстали у такій формі. Нам уявляється, що у реконструйованій формі **edinъ* мають місце інші структурні одиниці.

Згідно нашому підходу в глибоку давнину морфологічні і силабемні одиниці співпадали у своїй часовій реалізації. У зв’язку з цим у розглядуваній формі **edinъ* виділяємо склади **e-di-nъ*, які, ймовірно, відображали три морфеми. Початкове **e-* мало у дійсності дифтонгоїдний характер, поскільки початок цього звуку, як відмічає А.Мейе, “має характер ледве помітного короткого *j*” (Мейе 1951, 33), і форма виникла із іє. **ie > i̯e*. У подібній формі зустрічається слово у середньоверхньонімецькій мові *ie* у значенні ‘в усі часи’, ‘завжди’, а також його реалізація у композитах *ieman* ‘якась людина’, *iemer*, *immer* ‘завжди’, *ienoch* ‘все ще’, *iewеder* ‘кожен’, *iezuo* ‘саме зараз’ і ін. (Lexer 1974, 97). Розглянуте *ie* бере свій початок із більш давньої форми двн. *(h)io* ‘коли-небуть’, ‘(один) раз’, ‘одного разу’, ‘завжди’ (Schutzeichel 1981, 91). Пор. у тому ж значенні: гот. *aiws*, дангл. *a*, дісл. *ǣ*, нім. *je* (див.: Duden 1963, 295). Факультативне *h* у слові *(h)io* є більш давнім, ніж *ie* в інших споріднених словах, і виходить із іє.**k-*. Цікаво відмітити, що у німецькій мові на початку розглянутого слова розвинувся йотований приголосний (нім. *je*) аналогічно до деяких слов’янських мов (див. вище **edinъ*). Можливой розвиток іє. **e > ja* відзначає О.М.Трубачов при розгляді сл. *jazъ*, лат. *ego* (Трубачев 1959, 24). С.В.Воронін виводить гот. *aiws* із іє.**heiu* (Воронин 1981

24). Вищезазначене дозволяє допустити, що форми **e-* (і відображення її іноді у вигляді губного у слов'янських мовах, що свідчить про вплив попереднього *w*) і *(h)io*, *je* є рефлексами іє.**k^wi-*, одним із значень якого була 'рука'.

Наступні частини слов. **edinъ*, тобто *-di-nъ,* можна співвіднести з іє.**tina* зі значенням 'зарубка; долоня; частина' (див. вище). Отже, сл.**edinъ* є рефлексом іє.**k^witina* зі значенням 'рука-одна'. Тут одиницею лічби виступає **-tina* по аналогії до вищерозглянутого **-na*. Серед синонімічних необхідно також назвати форму іє.**k^watina*, у якій **k^wa-* представлено у слов'янських мовах у вигляді **z**. Наприклад: укр. *жоден* 'ні один, ніякий', бр. *жадны* 'кожен, ні один', п. *żaden* 'ні один', слц. *žiaden, žiadny*, вл. *žadyn*, етимологія яких у словниках непереконлива (Етимол. сл. укр. м. 1985, т. 2, 204). Тут **k^watina* має смисл 'частина; заперечення єдності'. Подібне значення має і синонімічна форма іє.**k^wina* (пор.: дінд. *vina* 'без, крім; мимо' (Кочергина 1987, 592). Слов'янський матеріал дозволяє допустити паралельне існування у праслов'янській мові рефлексів обох синонімічних коренів **k^watina* і **k^wina*. Досить переконливо про це свідчать форми полабських числівників. Як зазначає А.Є.Супрун, число 1 представлене у різних пам'ятках такими формами: (чол. р.) *jadán, Gadân*, *Gadaan, jaddan*, (с. р.) *Ganní, Ganni, Janeù, Janeu*, (жін. р.) *janə.* Серединне *-d-* відсутнє у формах середнього і жіночого роду. Крім полабської, ця риса має місце для числа 1 також у словенській мові та деяких говорах інших слов'янських мов (Супрун 1962, 9). Таким чином, серединне *-d-* характеризувало імена чоловічого роду.

У зв'язку з вищезазначеним представляє інтерес розгляд найменування головного божества германців *Одіна*, у якому ймовірно знаходиться кількісна ознака. В окремих мовах зустрічаються такі його форми: дісл. *Ođinn*, дшв. *Oþin*, *Oþen, Oþun,* днорв. *Ođon,* дсакс. *Woden*, двн. *Wuotan*, які утворюють герм. *wođinaz (Vries 1962, 416). Іменем *Одіна* германці назвали один із днів тижня - англ. *Wednesday* 'середа', у німецьких діалектах зустрічаються у тому ж значенні такі форми: *gudensdag, jodestag, godestag, gonsdach* (Tacitus 1935, 71). "Зміни *G* і

W, - пише Е.Ферле, - зустрічаються часто і в інших назвах, які відносяться до культу Водана, наприклад, *Godesberg*” (див. пояснення до тексту: Tacitus 1935, 71), а також *Godensholt* (Andresen 1919, 193). Факти свідчать, що на початку імені *Одін* мають місце різні приголосні *w, g, j* або губний голосний [o] (неприкритий). Очевидно, що всі ці артикуляційні ознаки можуть бути представлені в одному приголосному, який мав місце в індоєвропейській прамові, це - $*g^{w}h$-. Розвиток цього лабіовелярного дав у германських мовах такі рефлекси: *b, g, gw, w* (Семереньи 1980, 76); серединне герм. *-*đ*- у слові **wođinaz* відповідає іє.*-*dh*- (згідно закону Грімма). Отже, спільногерманська форма **wođinaz* вийшла із іє. $*g^{w}hadhina$ або із одного більш давнього варіанту: $*g^{w}adina/*k^{w}adina/*k^{w}atina$. Наявність у германського теоніма серединного -*d*- у формах, споріднених зі слов’янським іменем ‘один’ чоловічого роду, свідчить про існування цього кореня у період слов’яно-германської мовної спільності (див.: Таранець 1997). Цікаво зазначити, що в обох групах мов початковий приголосний мав одні і ті ж рефлекси [g] і [j], що представляють собою розвиток більш давнього іє.$*g^{w}$-. Поскільки у цей час [w] і [j] були напівголосними, то досить ймовірно допустити перехід $w \rightarrow j$, який засвідчено і у багатьох інших випадках.

У науковій літературі існують різні точки зору відносно смислового наповнення імені *Одін*. Зокрема, вважається, що це ім’я вказує на “збудження і поетичне натхнення, на шаманський екстаз” (Мифы народов мира 1980, т. 1, 241). Допускається, що *Одін* у генезисі - “хтонічний демон”, лише пізніше він - “перший і головний *ас*” серед богів, які протиставляються *ванам* (там само, 241, 119). У цілому значення слова є спірним (Vries 1962, 416). Відмінну від відомих точок зору можна висловити, якщо виходити із більш древньої форми $*k^{w}adina$, у якій виділяються дві смислові частини: $*k^{w}a$-, яка сягає значення ‘Всесвіт’, і *-*dina* - ‘світлий; частина Всесвіту’ (значення цих коренів див. вище), що у цілому дає смисл ‘бог-світлий’, ‘бог неба’, ‘єдиний (на небі)’. Ці значення узгоджуються з функціональним проявленням *Одіна*. В одній із пісень “Старших Едд”, де представлені найдавніші події із життя германців, говориться, що *Одін* одного

разу, подивившись у воду, побачив своє відображення і загубив око, став ‘однооким’; тут він протиставляється у своїй суті ‘двійнику’, представленому в його ж іншому імені *Tweddi*. У той же час має місце контраст типу герм. **guđa-* і герм. **wođinaz*, у яких (згідно нашому аналізу) у першому відображене значення ‘двоєдиний, дволикий бог’, у другому - ‘єдиний, одноликий’. Такі перетворення ‘двоєдиниго бога’ в ‘єдиного’ для всього Всесвіту відомі нам із міфології різних народів (див. розд. 1).

На закінчення необхідно навести ще одну древню індоєвропейську форму, яка разом з **k^{w}ana/*k^{w}ina* утворює протиставлення у межах єдиного смислового образу ‘цілої’ речі. Це другий член опозиції, який має вигляд іє. **k^{w}ara/*k^{w}era* і представлений у нижчезазначених смислових відношеннях.

У індоєвропейських мовах мають місце споріднені слова типу: дінд.**g^{u}nā* ‘жінка-богиня’, вірм. *kin* (**g^{u}ena*) ‘дружина’, гот. *qino*, дпруськ. *genna*, сл. *жена*, тох. А *śam*, тох. В *śana*, які сходяться в іє. **g^{u}na-* ‘жінка, дружина’ (Pokorny 1949, 47), і, з іншого боку, слова, що позначають чоловіка: гот. *wair* ‘чоловік дружини’, дісл. *verr*, двн. *(h)wer* ‘чоловік’, дангл. *wer*, лат. *vir*, ірл. *fer*, лит. *vyras*, дінд. *vira* ‘герой’ (Силин 1992, 33), які представляють в іє. **ŭ̯ro-s* ‘чоловік; герой’ (Маковский 1988, 173). Очевидно, що останній корінь з початковим лабіальним розвинувся із більш давнього іє. **k^{w}iro-*. Таким чином, протиставлені форми іє. **k^{w}ina*/**k^{w}iro* реалізують значення ‘жінка/чоловік’, які виходять із єдиного смислового образу ‘людина’, представленого у корені **k^{w}i-* (із **k^{w}a-*).

У окремих індоєвропейських мовах має місце протиставлення інших значень у формах, одержаних у результаті розщеплення голосного *i/e* у розглянутому вище корені. У німецькій мові вживається протиставлення вигляду: двн. *hina*/*hera*, нім. *hin*/*her* зі значенням ‘туди/сюди’, ‘там/тут’ (Duden 1963, 261, 266), у загальному вигляді *hina* означає направлення по відношенню *від* мовця, а *hera* - по відношенню *до* говорящого. Подібне протиставлення має місце у вірменських словах *erkin* ‘небо’ і *erkir* ‘земля’ (Pokorny 1949, 332).

Вищезазначені факти свідчать про смислову антонімічність складових **-na* і **-ra* у розглянутих коренях, які не можуть бути зведені до єдиної фонетичної

форми. Проте синкретизм їх значень прослідкується в індоєвропейських словах, які відображають у загальному відношення ‘ціле/частина’. Єдиний образ речі знайшов реалізацію своїх протиставлених частин у вигляді різних формальних одиниць як **na* і **ra*. Допускається, що до цього часу відноситься зародження граматичного чергування *r/n* у одних і тих же коренях у індоєвропейських мовах. “Іменний тип на *r/n*, - пише Е.Бенвеніст, - прийнято вважати найбільш архаїчним, залишком древньої індоєвропейської флексії, це пережиток усуненої системи”, проблема якої залишається невирішеною (пор. ав. *ayar*- і *ayan* ‘день’) (Бенвенист 1955, 27). Генетична спорідненість приголосних *r/l* свідчить також про аналогічне чергування у флексії *-l/-n* (там же, 68). Вживання **ra/*na* у значенні ‘частина’ привела до реалізації **ra* у кількісних одиницях аналогічно **na*. Про це свідчать індоєвропейські корені **rē*-, **rə*- зі значенням ‘рахувати, вираховувати’ (Pokorny 1949, 853), **ker* ‘бити’, ‘різати’ (Маковский 1988, 38), **gerbh*- ‘дряпати’ (Duden 1963, 321). Останній корінь знайшов відображення у мовах у вигляді: двн. *kerben* ‘робити засічки’, гол. *kerven*, англ. *carve*, нім. *Kerbe* ‘зарубка’; гр. *graphein* ‘дряпати, писати’, а також: рос. *зарубка*, *рубить*, *рубль*, укр. *карбувати*, *карбованець*. Цей же корінь у вигляді *G-R* має поширення за межами індоєвропейської мовної спільноти і реалізується у бореальних мовах зі значеннями ‘робити пам’ятні замітки’, ‘відмічаючи надрізати’, ‘видряпувати риски і різи’ і ін. (Андреев 1986, 45-46). Очевидно, що корінь **k^w^er*-, виражаючи кількісні відношення у вигляді ‘частина’, поступово став вживатися синонімічно разом з **k^w^ana* у значенні ‘одиниця’, у тім же значенні реалізуються і його складові **k^w^a*- і **ra*. Останній має місце у композитах: дінд. *katara* ‘котрий із двох’, гр. *πρότερος* ‘перший із двох’, ав. *fratarо* (Мейе 1933, 409), де **-tara* має значення ‘два’, в якому *-ra* - ‘одиниця лічби’. Мабуть, до розглянутого кореня можна віднести початкове *pa*- в укр., рос. *раз* ‘один’.

Цікаве словесне утворення представляє вірм. *krkin* ‘двоїстий, подвоєний’ (Pokorny 1949, 231), у якому можна виділити складові *kr-kin*, що співвідносяться з **k^w^er*- і **k^w^in*, обидва у значенні ‘одиниця’. Одне із імен *Одіна* - *Herjann* (Vries 1962, 416) дуже нагадує за своєю формою подібне коренескладання **k^w^er*-**k^w^an*

‘двоїстий’. Вважається, що ім’я *Herjann* відноситься до збірних іменників (там же, 416). Пор. також єгипетське ім’я бога сонця *Ḥr* і в зв’язку з цим ‘око Хора’.

Графічне зображення ‘одиниці’ у вигляді прямої риски (див. розд.1) дозволяє уявити реалізацію двоїстого образу речі, що позначає її цілісність, у вигляді двох схрещених рисок. Звідси бере свій початок поняття ‘хрест’ (і його ім’я), яке символізує вічність і Всесвіт. Наступне відділення чотирьох частин у схрещених рисках стало наочним втіленням зароджених чисел ‘три’ і ‘чотири’, які у древній графіці були представлені у вигляді суми окремих рисок. Починаючи з ‘п’яти’, позначення отримали якісно інші зображення, що вже виходило за межі сприйняття первісною людиною навколишнього світу як ‘чотирьохєдиного’ образу. Проте ще довгий час схрещені риски позначали сукупність двох одиниць, відображаючи тим самим цілісність речі і її бінарну структуру. У цьому відношенні Є.М.Чорноіваненко досить наочно показав єдність частин цілого і синкретичність мислення людини на матеріалі пам’яток Середньовіччя. До цього часу в уявленні людини чітко зберігаються розуміння єдності двох світів – земного і небесного, синкретичність елементів простору, симультанність у зображенні часових відношень на картинах і в древньоруській літературі. Проте “пройде час, людина, ставши індивідуальністю, відокремиться від світу, що також стане іншим” (Черноиваненко 1997, 149; див. також: Гуревич 1984).

Індоєвропейські мови характеризуються одноманітністю форм при вираженні числа ‘два’, які узагальнюються у вигляді **dwo-* або **duwo* (див.: Skeat 1983, 676, 601; Duden 1963, 787). У них можна виділити як складові дві фонетичні одиниці **du-* і **-wo*, які представляли у протомові окремі смислові вирази. Початкове **du-* має у собі закритий голосний і тому виступає спорідненим кореню **di* зі значенням ‘об’єднувати’ (див. розд.2). Другу частину з лабіальним приголосним **-wo* можна вивести із більш древнього $*k^wa$, який був розглянутий вище у словах $*k^wana$ і $*k^wera$ зі значенням ‘частина; одиниця’. Таким чином, **duwo* (із $*duk^wa/*dik^wa$) має первинне значення ‘об’єднувати частини, сукупність (двох) частин’, із якого розвинулось поняття числа ‘два’. Із ряду мовних фактів можна привести такі форми: у германських мовах - гот. *twai*, *twos*, двн. *zwei*,

zwēnē, zwo, дсакс. *twegen*, *twa, tu*, англ. *two*, *twain*, ісл. *tveir*, у яких чітко виділяється початкове **tw*-; у слов'янських мовах - стсл. *дъва*, *дъвѣ,* болг. *два*, *две*, др. *дъва*, *дъвѣ* укр. *два*, *дві,* слн. *dvâ,dvê*, вл. *dwaj*, нл. *dwa*, *dwe,* які сходяться у сл. **d(ъ)va, *d(u)ve* (DEE 1985, 952; Фасмер 1986, т. 1, 486). У інших індоєвропейських мовах представлені споріднені форми, але у дуже редукованому вигляді. Наприклад: лат. *duo*, гр. *dýo*, алб. *dii*, дірл. *da(u)*, лит. *du*, тох. *wu* (Kluge 1957, 897). У функції одиниці лічби виступають різні рефлекси кореня $*k^wa$. Цю ж одиницю зустрічаємо і у вірм. *erku* 'два', щоправда, з відмінною початковою силабемою. Вважається, що у вірменській мові ініціальне [h] було фонетично слабким і історично часто зникало (Туманян 1978, 54; Solta 1963), тому його можна припустити на початку слова *erku* (< **herku* < іє. $*kere$-k^wa). Вище зазначалось, що в окремих мовах мав місце розвиток $*k^w > j$. Очевидно, що вірменське *erku* 'два' семантично і за формою було пов'язане з вірм. *jeṙn* 'рука' (одн.) і *jeṙk'* 'руки' (мн.). Отже, *erku* 'два' і *jeṙk'* 'руки' етимологічно споріднені.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновок про використання індоєвропейцями руки при первинній і найпростішій лічбі, при чому "ручна лічба" була більш рання, ніж "пальцева". Дві руки репрезентували у прамові позначення чисел 'один' і 'два', у складі яких представлений перш за все корінь $*k^wa$ 'рука/ру́ки '.

Наявність протиставлення найпростіших чисел призвела до зародження в індоєвропейській прамові граматичного числа, яке виражало одиничність/двоїстість (множину). Двоїна характерна для багатьох древніх мов, у тому числі і індоєвропейської. Зародження цієї граматичної категорії проходило аналогічно появі чисел 'один/два'. У цьому відношенні прав був М.Я.Марр, який писав: "Однини раніше не було: і множина витворилась із єдиного з одниною числового оформлення, але раніше все-таки - множинність і потім одиничність, як її частина, як її протилежність" (Марр 1931, 19).

Поява простих чисел 1, 2 і перш за все одиниці лічби привела до виникнення у свідомості людини лічильних сукупностей типу '5', '10' на відміну

від існуючої раніше розпливчатої уяви про множину предметів і тому не усвідомлену на початковому етапі древньою людиною. Подальший аналіз покаже, що наймення сукупностей у п’ять і десять одиниць є дуже давніми. Про це свідчить використання у їх позначеннях кореня ‘руки’, до ілюстрації яких ми зараз переходимо.

В індоєвропейському мовознавстві прийнято вважати, що словесне позначення числа ‘5’ вийшло із єдиного архітипу, який має вигляд **penqe*. Проте в окремих мовних гілках проявлення цього кореня має досить відмінний від вихідного вигляд, що пояснюється, як правило, асимілятивним впливом звукових складових вказаного числівника. Проаналізуємо словесне позначення числа ‘5’, що має місце у давніх і сучасних індоєвропейських мовах.

Особливу групу утворюють романські мови, словесне вираження у яких числа ‘5’ може бути приведене у латинській формі *quīnque.* Наприклад: іт. *cinque*, ісп. *cinco*, порт. *cinei*, пров. *cinc*, фр. *cinq*, вал. *cinoi* (Ditz 1927, 413). Вживання числа ‘п’ять’ у похідних і складних утвореннях у латинській мові, як, наприклад, у словах: *quīn-decim* ‘п’ятнадцять’, *quīngenti* ‘п’ятьсот’, *quīni* ‘по п’ять’, *quīnārius* ‘п’ятірний, містить у собі п’ять одиниць’, *quīntus* ‘п’ятий’ (Дворецкий 1986, 645-646), дозволяє виділити із форми *quīnque* початкову смислову частину *quīn-*. Дякуючи наголосу початковий склад характеризується також фонетичним виділенням. Аналіз дозволяє розглядати зазначений мовленнєвий відрізок слова як найбільш суттєвий у семантичному відношенні, що має у собі основну сему кількості ‘п’ять’. Близькими до зазначених вище форм є також слова: вірм. *hing*, дірл. *coic* з тим же значенням ‘п’ять’. Розглянуті позначення можна звести до єдиної праформи $*k^{w}ink^{w}e$, яка представляє собою один із варіантів словесного вираження числа ‘п’ять’ в індоєвропейській прамові. Більш древній стан цієї праформи утворює $*k^{w}inak^{w}a$, яка складається із $*k^{w}ina$- ‘рука’ і одиниці лічби $*-k^{w}a$ ‘один’, що у результаті утворює смисл ‘рука-одна’ і позначає у цьому випадку сукупність у п’ять одиниць.

Існує ще одна група індоєвропейських мов, у яких у вираженні числа ‘п’ять’ використовується одиниця лічби $*-k^{w}a$. До них відносяться такі мови: лит. *penki*,

лтс. *piecі*, дінд. *pañca*, ав. *pañca* (Фасмер 1987, т. 3, 426). Серед споріднених дослідники називають також ізоглоси: алб. *pese,* тох. А *pañ*, В *pis* зі значенням ‘п’ять’. Розглянуті форми числа ‘5’ представляють собою іє. **penqe*, яке складається із двох частин: **pen-* і **-qe*. Один із рефлексів кореня **pen-* (із *pana) бачиться нам у дінд. *pāṇi* ‘рука’, ‘долоня’ (Кочергина 1987, 387), а також у слов’янських словах: рос. *пясть* ‘кисть руки’, др. *пясть* ‘кисть руки, кулак’, срб.-цсл. *пѧсть*, болг. *пес(т)ни́к*, *пестни́ца* ‘кулак’, схв. *пȅст*, слн. *pȇst*, ‘кулак, долоня, жменя’, вл. *pjasc,* п. *piesô* ‘кулак’, ч. *pest*, які виводяться із псл. **pest*. Аналогічні реалізації мають місце у двн. *fūst* ‘кулак’, англ.сакс. *fyst* (із **funhsti-*) (Фасмер 1987, т. 3, 423-424). В усіх випадках **pen-* поєднане зі смислом ‘рука’. У розглянутому коренетворенні **penqe* кінцеве **-qe* є одиницею лічби і означає ‘один’. У загальному вигляді ця протоформа має у собі смисл ‘рука-одна’. Очевидно, що вживання у мовленні **k^{w}ina*, **pana* ‘рука’ при позначенні числа ‘5’ передбачає ‘сукупність у п’ять одиниць’ і, значить, лічба у даному випадку велась по пальцях. Слід зазначити, що у багатьох мовах слово ‘рука’ має також значення 5 (див.: Schumacher 1992, 387). Окрім зазначеного, можна також допустити, що **p-* виникло із **k^{w}-* в результаті підстановки, тобто дії субстрату.

Функціональна спорідненість руки як одиниці лічби і пальців руки, що використовувались при лічбі, привела до переносу позначення ‘руки’ на наймення пальців. Про це свідчать позначення пальців у окремих індоєвропейських мовах, у структуру яких входить **pana* ‘рука’, зокрема у германських словах: гот. *figgrs*, двн. *finger*, нім. *Finger*, англ. *finger*, шв. *fingr* (Duden 1963, 168) з початковим *fin-*, яке вийшло із іє. **pin-*(< **pana*) (згідно закону Грімма іє. **p* > герм. **f*). Автори словника “Дуден” пишуть, що герм. **finger* позначало спочатку “сукупність пальців на одній руці”, а потім “окремі пальці“ (там само, 168). Синонімічним за значенням і за формою виступає псл. **palъ* ‘палець’. Розглянутий корінь має місце у слов’ян і германців також при позначенні числа ‘п’ять’.

У слов'янських мовах число 'п'ять' має такі реалізації: рос. *пять*, укр. *п'ять*, бр. *пяць*, др. *пять*, стсл. *пѧть*, болг. *пет*, м. *пент*, схв. *nêm*, слн. *pet*, ч. *pet,* слц. *pat',* п. *piec,* вл. *pjec,* нл. *pes,* полаб. pat (Фасмер 1987, т.3, 426). Всі слова сходяться до праслов'янського **pętь*.

Матеріал слов'янських мов свідчить про відносну самостійність початкової одиниці **pe-,* яку можна співвіднести зі значенням 'п'ять'. Про це свідчать слова: стсл. *пѧтькъ,* др. *пятъкъ* 'п'ятниця', у яких чітко виділяються дві складові смислові одиниці: *пѧ-* зі значенням 'п'ять' і *-тъкъ* 'сутки' (див. вище). Аналогічним чином можна розділити на дві смислові частини слово др. *пѧтина*, що позначає 'п'яту частину' (Фасмер 1987, т.3, 425). У результаті слов'янський матеріал дозволяє виділити у формі **pętь* основний корінь **pę-,* який співвідноситься зі значенням 'п'ять', і елемент **-tь*, на місці якого в індоєвропейських мовах знаходяться різні еквіваленти, що беруть свій початок із **-k^wa* 'один'. Вважається, що слов'янське **-tь* етимологічно споріднене подібному суфіксу порядкових числівників. З іншого боку, спорідненим до слов'янської форми виступає грецьке позначення числа 'п'ять' *πέντε* (Benseler 1985, 616). Проте грецьке *-τε*, як правило, виводять із іє. **-k^we* (див.: Семереньи 1980, 77), поскільки індоєвропейський лабіовелярний приголосний дав у грецькій мові різні рефлекси, у тому числі *π, τ, κ* (там само, 76). Вище аналіз інших індоєвропейських форм показав використання **-k^wa* як 'одиниці лічби' у найменнях 'п'ять'. Ця типологічна риса, безсумнівно, була характерна для всіх діалектів прамови, і тому досить ймовірно, що слов'янська форма, як і грецька, вийшла із іє. **penk^{w}a* зі значенням 'рука-одна', позначаючи тим самим сукупність у п'ять одиниць.

У германських мовах число 'п'ять' має такі словесні реалізації: гот. *fimf*, двн. *funf*, *finf*, нім. *funf*, дсакс. *fīf*, ісл. *fimm*, *far*, шв., дат., норв. *fem*, гол. *vijf* (Kluge 1957, 224; Vries 1962, 120; Skeat 1983). Зазначені форми сходяться до прагерманського типу **femf(e)*. О.Семереньї виводить готську форму із більш древньої **finhw*, що у результаті згідно закону Грімма передбачає первинний

корінь іє. **penk^{w}e* (Семереньи 1980, 77), розглянутий нами вище зі значенням ‘рука-одна’ і позначаючий одноразово кількісну величину в п’ять одиниць.

Підсумовуючи все вищезазначене, необхідно відмітити, що в індоєвропейських мовах існують подібні словесні структури, які виражають кількісну сукупність у п’ять одиниць. Всі вони представляють собою триконсонантні утворення, у яких чітко розрізняються два компоненти: перший із них у вигляді бінома має синонімічне вираження типу **k^{w}ana-*, **pena-* із значенням ‘рука’ і другий, що знаходиться у постпозиції, представлений у вигляді **-k^{w}a* із загальним значенням ‘один’. Форма цього останнього компонета виступає як одиниця лічби, і вийшла вона також із відповідного древнього бінома **k^{w}ana-* зі значенням ‘рука’. Вживання її у вигляді усіченої одиниці при позначенні числа ‘п’ять’ свідчить про тривалий час розвитку і, значить, наймення числа ‘п’ять’ появилося пізніше, ніж назви чисел ‘1’ і ‘2’. Звідси також випливає, як уже згадувалося, що “пальцевий” рахунок, представлений у позначенні числа ‘5’, є значно пізнішим, ніж рахунок рукою, який засвідчений у назвах ‘один’ і ‘два’.

Розглянемо позначення числа ‘10’ на матеріалі окремих індоєвропейських мов. Логічно допустити, що вираження числової сукупності у десять одиниць повинно бути пов’язане з поняттям ‘дві руки’. Таке розуміння представлене у деяких етимологічних словниках.

У германських мовах число ‘десять’ **tehən* реконструюється із індоєвропейського слова **dekəm* і має такі реалізації: гот. *taihun*, двн. *zehen*, др.сакс. *tīen, tŷn*, гол. *tien*, ісл. *tīn,* дат. *ti*, шв. *tio*, нім. *zehn*, англ. *ten* (Skeat 1983, 634; Kluge 1957, 879). За своєю структурою найбільш архаїчною виглядить готська форма, у якій виділяються два склади: *tai-hun*, які у минулому, як відомо, співвідносилися з конкретними значеннями. Початковий склад вийшов із іє. **de-* (із **di*) зі значенням ‘об’єднувати’, друга частина *-hun* має у собі [h] (із **k* за законом Грімма) і губний голосний [u], що свідчить про лабіальний характер попереднього приголосного. Таким чином, кінцевий склад можна реконструювати

у вигляді *-k^w*in* (із *k^w*ana*) ‘рука’. Значить, герм. **tehən* мало первинне значення ‘об’єднані руки, дві руки’ і позначало сукупність у десять одиниць.

У праслов’янській мові зазначений числівник має форму **desętь*, яка представлена в окремих мовах у вигляді: стсл. *десѧть*, болг. *десет*, рос. *десять*, схв. *дȅсет*, слн. *desêt*, ч. *deset*, п. *dziesiec*, вл. *dzesac,* нл. *zases* (Фасмер 1986, т.1, 507). У загальнослов’янській формі наглядним є розрізнення (подібно до германських мов) двох структурних одиниць: **de-* і **-sętь*, які мають смисл ‘об’єднані руки’. Кінцеве **-tь* (із **ti*) є формальним показником двоїни імені *k^w*inti ‘руки’.* Таким чином, семантична деривація мала вигляд: ‘об’єднані руки, дві руки’ → ‘десять одиниць’.

У результаті аналізу інших індоєвропейських найменувань числа ‘10’ можна погодитися з традиційною точкою зору, згідно якій реконструюється індоєвропейська праформа **dekm̥̂*, що розглядається як складне утворення типу **de-km̥̂* з первинним значеням ‘дві жмені, дві охапки (рукою)’ (Jensen 1952, 54). Представлене тут **-km̥̂* є синонімом **kn̥*, які вийшли із більш давніх форм *k^w*ana* ‘рука’ і *k^w*ama* ‘з, разом’, тобто ‘рука (друга)’. Серед відповідних рефлексів *-k^w*ama* необхідно назвати позначення числа ‘10’ у мовах: лит. *dẽšimt*, лтс. діал. *desimtis*. Кінцеві елементи *-t* і *-tis*, ймовірно, виступають граматичним показником двоїни. Синонімія форм *k^w*ana*/*k^w*ama* знайшла відображення також у позначенні чисел ‘100’, ‘1000’ у окремих індоєвропейських мовах. Наприклад: у значенні ‘100’ - лат. *centum*, гот. *hund*, тох. *kante* і лит. *simtas*, лтс. *simts*; у значенні ‘1000’ - сл. *tysǫti*, гот. **þus-hundi* і дпруськ. *tūsimtons* (зн.в.).

Вищезазначене дозволяє допустити існування у певний час у індоєвропейській прамові чисел 1, 2 та 5, 10, що представляли собою сукупності одиниць, які відраховувалися з допомогою руки. До цього ж способу лічби необхідно віднести і загальногерманські числа, які позначають 11 і 12. Число 11 має форму герм. **ainlif* і реалізується у окремих мовах у вигляді: двн. *einlif*, гот. *ainlif*, англ. *eleven*, ісл. *ellifu*, дат. *elleve*, шв. *elfva*, які мають у собі складові *ein-* та

герм. **lîþ-* зі значенням ‘залишок, решта’. У цілому германське число 11 заключає у собі смисл ‘10 і ще залишок в 1’ (Duden 1963, 134; Skeat 1983, 190). Корінь **lîþ-* розглядається як споріднений лит. *lika* ‘залишати’, що має місце у литовських числах 11-19. Аналогічно розглядається у етимологічних словниках походження числа герм. **twalif* ‘12’, яке в окремих мовах має вигляд: двн. *zwelif*, гот. *twalif*, англ. *twelve*, дсакс. *twelf*, гол. *twaalf*, ісл. *tôlf*, дат. *tolf*, шв. *tolf*, нім. *zwölf* (Duden 1963, 789; Skeat 1983, 674). Порівняння з литовським *–lika* германських словоформ, є досить логічним. В одному тільки немає тут узгодження: згідно закону Грімма герм. **f* вийшло із іє. **p*, а не **k*, як мовчазно допускається у словниках. Тобто, герм. **-lif* закономірно розвинулося із іє. **-lip* (а не **lik*), яке у свою чергу можна розглядати як споріднене індоєвропейським кореням **lêp-, *lôp-*, *lər-‘рука’ (див.: Pokorny 1949, 679; Маковський 1988, 154). Можна допустити розвиток останніх у слов’янських мовах у вигляді псл. **lěpiti* ‘ліпити’, **lьpěti* ‘липнути’ (ЕСУМ, т. 3, 1989, 238-239), у яких присутня сема ‘руки’ (пор.: *ліпашка* ‘жінка, яка ліпить щось із тіста’, *ліплянка* ‘хата з глини, мазанка’) (там же). Цей же корінь має місце в інших індоєвропейських мовах: гот., дісл. *lofa* ‘долоня’, лит. *lipýti* ‘приклеювати’, лтс. *lipinât* ‘тс.’, дінд. *lipyáte* ‘липне, прикріплюється’, хет. *lip-* ‘мазати’, тох. *lip-* ‘залишатися’ (там же, 239; Feist 1938, 336). З тох. *lip-* за значенням споріднене гот. *af-lifnan* ‘залишатися’ (Фасмер, т.II, 484).

Таким чином, корінь **lip* має у собі значення ‘рука’, ‘ліпити’, ‘залишати’. Очевидно, що така значущість узгоджується зі смислом герм. **ainlif* та **twalif*. Тобто, зазначені числа мали у германців тлумачення: 11 ‘одну- руку (добавити до 10)’, 12 ‘дві-руки (добавити до 10)’. При такому підході корінь **-lip* виступає як одиниця лічби. У давньофризькій мові зустрічається форма *andlofa* ‘11’ (Миронов

1963, 362), але і її можна інтерпретувати при нашому підході як ‘і рука (одна, добавлена до 10)’. Поскільки числа 13, 14 і т.д. мають у германських мовах іншу структуру, то назви 11 і 12 могли появитися тільки тоді, коли існували лише числа 1 та 2 (і не було ще чисел 3, 4). У протилежному випадку спосіб утворення 11, 12 був би продовжений на наступні числа. Зазначені факти свідчать також про те, що у германських мовах у древні часи могли співіснувати децимальна та дванадцятична системи.

3.2. Зародження словесних позначень чисел ‘три’ і ‘чотири’ в індоєвропейських мовах

Утворення найменувань чисел ‘два’ і ‘один’ у індоєвропейській прамові привело до закріплення у свідомості носіїв мови цієї кількісної парадигми. З цього часу первісна людина цілком усвідомлено виділяла у кожному предметі і явищі ознаки, які утворювали за своєю якістю двоїсту опозицію. Мислено річ представлялась ‘двоскладовою’, що служило основою вираження множинності предмета і його цілісності, одиничності. Уявлення про явище як цілісне утворення мало у собі сукупність із двоїстих ознак. Проте кожне протиставлення значень логічно містило у собі також ознаку, яка знаходилася між цими протилежними полюсами. Усунення відмінностей між полярно представленими смислами проходило різними шляхами, у тому числі шляхом пошуків “проміжних ланок” між ними (Иванов 1972, 216). Свідомість людини відмічала невдосконаленість існуючих дихотомічних класифікаторів. За межами дихотомії, відмічає Ю.Й.Зуєв, утворюється деякий “залишок”, щось посереднє, що находиться між протиставленнями. З розвитком життя общини цей залишок росте, суттєвість його все більше усвідомлюється. У результаті, всередині бінарної категоріальної парадигматичної опозиції твориться тернарна парадигма (Зуев, Широканов 1993). Наприклад, наявність опозиції роду чоловічий/жіночий привела до утворення “залишку” у вигляді “не чоловіче/не жіноче” і потім до усвідомлення “нейтрального”, середнього, роду. Це знайшло чітке відображення у розвитку граматичної категорії роду в індоєвропейських мовах. Наприклад, у німецькій мові окремі іменники середнього роду вживаються до сьогодні для позначення дитини і малят тваринного світу: *das Kind* ‘дитина’, *das Kalb* ‘теля’, *das Ferkel* ‘порося’ і ін., пор. з іншого боку: *der Mann* (чол.р.) ‘чоловік’ і *die Frau* (жін.р.) ‘жінка’, *der Bulle* ‘бик’ і *die Kuh* ‘корова’, *der Eber* ‘кабан’ і *die Sau* ‘свиня’.

Таким чином, розвиток архаїчного мислення людини поступово призвів до подальшого подрібнення речі і виділення ще однії, третьої, частини. У результаті утворилося протиставлення між парою речей і перемінною, іншими словами,

поміж визначеною сукупністю і невизначеною. Тернарна система виросла із бінарної (Иванов 1972, 220). Це знайшло широке відображення у древніх обрядах, звичаях, фольклорі, міфах (див. розд. I). На цій стадії розвитку кількісного уявлення, писав М.Я.Марр, людство мислило існування предмета як “певної частини одного із трьох світів”: верхнього неба, нижнього неба і пекла (Марр 1927, 55). Древнє мистецтво характеризувалося ускладненим зображенням тварин, людини, місячного і сонячного символів навкруги центрального образу світового дерева, у якому виділялися “три частини: верх, середина і корені“ (Иванов 1978, 93).

Аналіз етнографічного матеріалу, древніх графічних знаків, що виражають кількісні відношення (див. розд. I), показує, що зародження уявлення про число ‘три’ відбувалося аналогічно утворенню поняття ‘один’. Тут мало місце виділення також ‘частини, одиниці’, але не як одного із членів бінарного протиставлення, а шляхом утворення нової частини у вигляді проміжної ланки поміж ‘одиницями двійки’. У результаті образ ‘двоїстої’ речі перетворився у ‘троїстий’. Звідси також послідувало, що уявлення про ‘частину’ отримало інший смисл. У первинному значенні - це один із членів бінарної опозиції, у послідуючому - ‘серединне’ між членами опозиції, ‘третя частина’. Очевидно, що у прамові омонімічно могли вживатися слова, що виражали ‘частину’ в одному і іншому смислах. Як приклад розглянемо досить вживане у минулому кореноутворення *k^w*ina* зі значенням ‘частина, одиниця’, а також *k^w*era* з тим же значенням.

У період існування уявлення про ‘триєдину’ річ форма *k^w*ina*, позначаючи ‘частину’, отримала смисл ‘третя частина’. Одним із рефлексів цієї праформи може бути наймення ‘дитина’ в окремих індоєвропейських мовах, тобто ‘третя людина у сім’ї’. Так, у германських мовах зустрічаємо слова: двн. *kind*, нім. *Kind, Kinder* (мн.), дсакс. *kind*, які сходяться у герм. **kenþa-*, **kenda* зі значенням ‘народжений, зроблений’ (Duden 1963, 324). Етимологічно спорідненими вважаються також англ. *kind* ‘рід, вид’, дісл. *kundr* ‘син; родич’, длат. *gnatus* ‘народжений; син, дочка’, які відносяться до кореня іє. **ĝen[ə]-* ‘родити,

виробляти’. До цього ж кореня відносяться дінд. *kanīnas* ‘молодий’, ірл. *cenel* ‘рід’, гал. *cintos* ‘перший’. Очевидною є спорідненість з *k^wina* ‘частина, один’.

Як один із рефлексів праформи *k^wina* зі значенням ‘дитина’ можна розглядати також псл. **cedo* ‘чадо, дитя’, представлене в окремих слов’янських мовах у вигляді: укр. *чадо* ‘дитя’, бр. *чадо* ‘зле дятя, уперта людина’, друс. *чадо, чадь* ‘діти, люди, народ’, стсл. *чѧдо,* болг. *чедо* ‘дитя’, схв. *чѐдо*, ч. *cad* ‘хлопчик, юнак’ (Фасмер 1987, 310-311).

У загальному можна зробити висновок, що іє. **ĝen[ə]-* (із *k^wina* ‘частина’, ‘один’) продовжило в окремих індоєвропейських мовах розвиток зі значенням ‘дитина’, тобто ‘третій в сім’ї’. З цим значенням стикається ще один корінь іє. **sŭnú-* ‘син’, який в окремих мовах має вигляд: рос. *сын*, друс., стсл. *сынъ*, схв. *сȋн,* вл. *syn*, лит. *sūnūs,* дпрус. *souns*, гот. *sunus*, нім. *Sohn*, англ. *son*, гр. *υἱύς*, дінд. *súnuḥ*, ав. *hūnu*, які виводяться із іє. **seu-, *sŭ-* ‘родити’ (Фасмер 1987, 817; Duden 1963, 649). Вважається, що початкове [h] в окремих мовах розвинулося із більш древнього [s]. Фонетично подібний розвиток можливий, але не у початковій, а кінцевій артикуляторно слабкішій позиції слова, як, наприклад, пор. у дінд. *súnuḥ* і лат. *sunus*. Нерідко можна зустріти аналіз дослідниками історичної зміни звуків безвідносно до фонетичної структури слова і законів її розвитку. В одному із досліджень нами було показано, що звуки займають у межах слова дві контрастні позиції, які відрізняються одна від другої протилежними по своєму розвитку тенденціями зміни артикуляторної напруги: початкову з висхідною напругою (на наголошеному складі) і кінцеву - з спадною (Taranec 1997). У кінці слова у ненаголошеній позиції відбувається артикуляторне послаблення звуків, тому тут можливе перетворення *s>h*, тобто перехід [s] в артикуляційно більш слабкий [h]. Проте важко собі уявити подібну фонетичну зміну в початковій позиції слова, зокрема у напрямку від передньоязикового до заднєязикового чи гортанного, тобто в протилежному до процесу звукотворення напрямку. Виходячи із загальнофонетичних особливостей зміни звуків, І.О.Бодуен де Куртене відмічав у відомих йому мовах “загальний факт, який полягає у

поступовому перенесенні або пересуванні вимовляних рухів знизу вверх і ззаду наперед, тобто із горла в рот і із задньої частини язика на передню або ж, хоча і не так часто, від задньої частини язика на губи” (Бодуэн де Куртенэ 1963, 235). Вищезазначене дозволяє вважати, що початкові [s] і [h] у розглянутих словах зі значенням ‘син’ представляють або лексичні синоніми, або являють собою результат розвитку в напрямку *h>s*. У любому разі **h* є досить древнім, а наявність після нього губного голосного дозволяє передбачити існування лабіальної ознаки, тобто $*h^w$-. Очевидно, що більш давнім є $*k^w$-, що в результаті утворює праформу вигляду $*k^w ina$ зі значенням ‘частина (третій в сім’ї)’, ‘син’.

Наступний корінь $*k^w era$ має у собі, крім значення ‘частина’, також відмінні від $*k^w ina$ значення, зокрема: **ker*- ‘різати, бити’ (Маковский 1988, 38); через іє. **kērd*- ‘серце’ пов’язаний з поняттям ‘середина’. Якщо зобразити графічно $*k^w ina$ у вигляді горизонтальної лінії, то відношення до неї з боку кореня $*k^w era$ у семантичному плані прийме вигляд лінії, яка перетинає вихідну, тобто отримаємо схему такого типу:

$*k^w era$

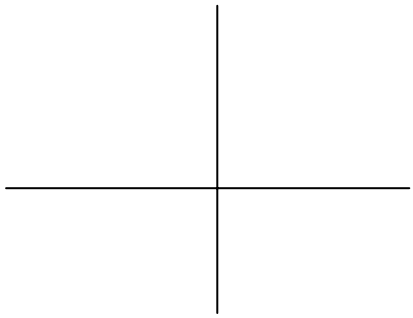

$*k^w ama$ $*k^w ina$ ($*k^w ana$)

*tara

Таке просторове відношення двох одиниць підтверджується також значенням іє. **ker*- ‘верх, верхня частина’ (Маковский 1988, 80). Другий член в опозиції до $*k^w era$ ‘частина’ існував у вигляді **tara* ‘дві (частини)’ (див. про це вище). Графічне представлення відношень простих кількісних одиниць наочно відображає хід мисленого процесу людини у напрямку зародження числових понять. Утворення найменувань полюсів на прямій $*k^w era$ - **tara* свідчить про остаточний поділ вихідної прямої і відділенні $*k^w ina$ як самостійної частини.

Мабуть, можна говорити про існування з цього часу поняття ‘одиниці’. Як раніше згадувалося, досить довго ‘1’ не сприймалася як число. “Лише з 1585 року, - пише В.Шміт, - одиниця розумілася як число”, тобто сприймалася у сьогоднішньому розумінні (Schmid 1989, 17). Одночасно виникало у давнину уявлення про ‘третю частину’ в образі речі. Очевидно, що сприйняття предметів і явищ навколишнього середовища у вигляді ‘троїстих’ об’єктів стало підгрунтям для зародження поняття числа ‘три’. Розглянемо його словесну реалізацію в індоєвропейських мовах.

У слов’янських мовах у значенні ‘три’ представлені такі слова: рос. *три*, укр. *три*, др. *трие* (чол.р.), *три* (жін., с. р.), стсл. *триє* (чол.р.), *три* (жін., с.р.), ч. *tři,* слв. *tri*, п. *trzy*, вл. *tř̌o* (чол.р.), *tř̌i,* нл. *tśo* (чол.р.), *trzy*, полаб. *tare*, які сходяться в псл. **trь̂je* (чол.р.), **tri* (жін., с. р.) (Фасмер 1987, т. 4, 101-102). У реконструйованих формах можна виділити спільний компонент **trь̂/*tri*. У цих формах представлені сполуки приголосних, які, згідно нашим прийнятим положенням, розглядаються як результат розвитку мови; найдревнішою є форма з голосним між зазначеними приголосними. У цьому смислі полаб. *tåre* виступає більш архаїчним поміж інших слов’янських форм. У розглянутих формах після *-r* знаходиться голосний [i] або губний [o], що дозволяє передбачити у позиції між *t-* і *-r* закритий голосний [i] або [u] (у розглянутих словах **tr-* входить в один склад, що становить собою єдиний артикуляційний комплекс). Отже, сл. **tri-*, **trь̂-* можна вивести із іє. **tiri-* (або **turi*) зі значенням ‘три’. У праформах складові **ti-ri* співвідносяться відповідно з кількісним значенням ‘два і один’. Таким чином, аналіз вищезазначених форм свідчить про виникнення уявлення про число ‘три’ як суми уже існуючих у свідомості людей числових виразів ‘два’ і ‘один’. Адитивний спосіб утворення числівників широко відомий у індоєвропейських і інших мовах.

За своєю формою **tiri/*turi* споріднені з коренем іє. **tara* ‘два’, у якому **-ra* виступає як одиниця лічби. Смислове розрізнення ‘два’ - ‘три’ привело до закріплення у кореневих формах фонологічного протиставлення голосних [a] - [i], тобто низького (широкого) і високого (вузького), яке було однією із

найдревніших фонематичних ознак у спільноіндоєвропейській системі вокалізму (див. про це вище, а також: Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). Очевидно, що при зародженні число ‘три’ вийшло із існуючого бінарного протиставлення, репрезентованого числом ‘два’.

У германських мовах у значенні ‘три’ засвідчені такі слова: гот. **þreis*, англ. *three*, нім. *drei*, дсакс. *thria* (чол., жін. р.), *thriu* (с.р.), шв., дат. *tre*, дфриз. *thrē, thriā, thriu*, які сходяться в іє. **treys* ‘три’ (Skeat 1983, 643; Duden 1963 118; Kluge 1957, 141). Кінцеве *-s* необхідно розглядати як флективний формант, що виконував граматичну функцію; ознакою кількісного значення є початкове **trey-*. Реконструйована форма, безсумнівно, бере свій початок із більш древньої індоєвропейської праформи **tiri-*, яка має у даному випадку смисл ‘два і один’, тобто ‘три’. Про структурне виділення **trey-* свідчать також форми числівника ‘третій’, наприклад: гот. *þridja*, нім. *dritte*, англ. *third*, шв. *tredje*, гол. *derde*, ісл. *þriði*, дат. *tredje* (Duden 1963, 119; Skeat 1983, 642), у яких значення порядку виражено з допомогою кінцевих формант *-dja, -tte* і т. ін.

Крім слов’янських і германських мов, аналогічні ізоглоси іє. **tiri* зі значеням ‘три’ представлені у романських мовах, наприклад: лат. *tres*, іт. *tre*, ісп. *tres*, порт. *tres*, фр. *trois* (Ditz 1927), а також у мовах: хет. *tri*, дінд. *tr*a*yas* (чол.р.), *tri, tr*i*ni* (с.р.), гр. *τρετς* ‘три, троє’, у мікенських текстах В *ti-ri-si* (Молчанов і ін. 1988, 153).

Помітно відрізняється від розглянутих форм реалізація числівника ‘три’ у вірменській мові, що має вигляд *erek’*. Згадаємо, що вірменське *erku* має значення ‘два’. Очевидно, що *erek’* притаманний той же корінь, але у переосмисленому вигляді: -k’ виступає тут не у значенні ‘одиниці лічби’, а позначає ‘один’. Таким чином, erek’ реалізує значення ‘два і один’ за аналогією до інших індоєвропейських мов.

Виникнення числа ‘три’ привело до розширення числового ряду, який представ тепер у вигляді 1, 2, 3, що тим самим перемістило уявлення про множинність предметів чи явищ від ‘двох’ до ‘трьох’. Число ‘три’ стало крайнім у

ряду, “виступало символом множини” (Швачко 1981, 123). У результаті в свідомості древньої людини світ ‘двоїстих’ речей перетворився у ‘троїстий’. Звідси беруть свій початок тріади богів, представлених у різних релігіях світу.

Нове розуміння людиною кількісних відношень між предметами привело до зміни колишнього протиставлення до вигляду ‘одиничного/троїстого (множинного)’. Це знайшло відображення у граматичній категорії числа в окремих мовах. У древніх єгипетських текстах, наприклад, окрім двоїни, існувало троїсте число; як уже раніше згадувалось, у пізніх текстах вживалися три штрихи або три кружечки поряд з іменем для позначення його множинності (див.: Коростовцев 1963, 122-123). Поступово троїсте число, як і двоїна, вийшло із ужитку, замість них виникла загальна категорія множини.

Поява в індоєвропейських мовах числа ‘три’ дозволило перейти з двоїчної лічби на троїчну, що дало можливість усвідомити нові сукупності чисел. Ілюстрацією цьому можуть бути часті вживання, наприклад, у древньоруському фольклорі числових виразів типу ‘три-п’ять’, ‘тридев’яте царство’, ‘тридесяте государство’. Все це свідчить про подальший розвиток поняття кількості і абстрактного мислення людини у цілому.

Наявність у навколишньому світі речей і явищ, яким притаманні складові більше трьох одиниць, безсумнівно, привела до зародження більш складного кількісного поняття, що відрізнялося мислено на одну одиницю від поняття ‘три’. До того ж таке розуміння у чотири одиниці уже визрівало у вигляді сукупності, що представляла собою подвоєння числа ‘два’. У час існування індоєвропейської прамови у свідомості людини знайшли чітке відображення уявлення про чотири сторони світу, чотиристоронні землеробні поля, поняття про чотирьохярусний світ, який заключав у собі підземний світ, землю і двохярусне небо. На цей час необхідно віднести уявлення про світ, який складався із чотирьох елементів: води, землі, повітря і вогню. Зображення перечеркнутої зарубки або штриха на предметах, що представляло образ у чотири одиниці, стало позначати хрест. Подальше пізнання людиною навколишнього світу поступово привело до розщеплення у його свідомості колишнього образу ‘троїстої’ речі і утворення

нового поняття ‘чотирьохєдиної’ речі. Таким чином, навколишня дійсність, з одного боку, розділилась свідомістю на чотири складових елемента, а з іншого, була представлена у вигляді цілого і єдиного образу. Безсумнівно, таке розуміння сукупності у чотири одиниці знайшло відповідну реалізацію у мові. У зв’язку з цим розглянемо утворення числа ‘чотири’ в індоєвропейських мовах.

У слов’янських мовах число ‘4’ має такі реалізації: рос. *четыре*, укр. *чотири*, др., стсл. *чєтыри*, слн. *cetirje, cetiri, stirje* (чол.р.), *stiri* (жін., с. р.), ч. *ctyři, ctyry*, слц. *styri*, п. *cztery*, вл. *styrjo, styri*, нл. *styrjo, styri*, полаб. *cetyri*, які сходяться до псл. **cetyre* (чол.р.), **cetyri* (жін., с. р.) (Фасмер 1987, т. 4, 352). Не викликає сумнівів розвиток слов’янських форм у напрямку від праіндоєвропейської, у якій виділяються складові **ki-tiri* або **ke-tiri*. Усвідомлення останньої складової у вигляді ‘два і один’ свідчить про те, що найменування числа ‘4’ у слов’янських мовах виникло на базі існуючої трійки. Початкове **ki-* відносилось до наймення ‘частки (четвертої)’, тобто воно мало значення ‘один’. Таким чином, слов’янський матеріал представляє число ‘4’ як сукупність ‘1+3’.

Подібно до розглянутого коренескладання **ketiri* числівники зі значенням ‘чотири’ представлені в інших індоєвропейських мов. Наприклад: лит. *keturi, k➔turios* (ж.р.), лтс. *cetri*, (дінд.) *catvā́ras*, *catvā́ri* (с.р.), ав. *cavwaro*, лат. *quattuor*, тох. А *śtwar*, В *śtwer*, ірл. *cethir* (Фасмер 1987, т. 4, 352). У.Скіт виводить всі ці форми із індоєвропейської **qetwer-* (Skeat 1983, 224). Проявлення серединної частини у вигляді **-twe* свідчить про вихідну більш древню форму **-tik^{w}a* зі значенням ‘два’, яка виступає у найменуванні числа **qetwer* у редукованій і стягнутій формі (пор. також, наприклад, в укр. *четвертий, четвер*).

У вірменському числівнику *corkh* ‘чотири’ структурно і за змістом виділяються два компоненти: *co-* (із **k^{w}i*) зі значенням ‘один’ і *-rkh* ‘три’ (пор.: вірм. *erek’*). У загальному вигляді ‘чотири’ утворене шляхом сполучення значень ‘один і три’.

Відмінною від розглянутих виступає словесна форма числа ‘чотири’ у германських мовах: гот. *fidwor, fidur*, двн. *fior*, нім. *vier*, дангл. *fēower*, англ. *four*,

дат. *fire*, гол. *vier*, дсканд. *fjǫrir* (із **fəđurēR*), шв. *fyra*, норв. *fjore*, ісл. *fjǫrir*. Ці форми розглядаються виведеними із іє. **petwor* (Skeat 1983, 224; Kluge 1957, 823; Vries 1962, 124). Крім германських, такий же архетип зі значенням ‘чотири’ представлений в інших мовах: дкімр. *petguar*, гр. гомер. *pisyres*, вал. *pedwer*, оск. *petora*, гал. *petorritum* ‘чотириколесна повозка’ (там же). Словесне позначення числа ‘чотири’ у зазначених мовах дозволяє реконструювати древню праформу у вигляді **pitwara*, або **bit^{w}ara*, у якій виділяються компоненти **pi-*/**bi-* і **-t^{w}ara* зі значеннями відповідно ‘два’ і ‘два-*ra*’ (=‘два’). У результаті індоєвропейська праформа має у собі смисл ‘два і два’ і представляє собою подвоєну ‘двійку’.

Таким чином, у розглянутих індоєвропейських мовах наймення числа ‘чотири’ є за своєю природою складним утворенням, що включає у себе як складові такі значення ‘один і три’ або ‘два і два’ і відносяться до однієї із праформ вигляду: **k^{w}itiri*, **pit^{w}ara*. Аналіз показав, що в окремих мовах слово ‘чотири’ існувало у вигляді позначення числової сукупності як ‘подвоєної двійки’, що виникла, мабуть, до зародження найменування ‘три’. Ця сукупність реалізувалась у різному предметному співвіднесенні, у тому числі, можливо, була пов’язана з чотирма пальцями руки. П’ятий, великий, палець віддалений вбік від інших, фізіологічно виконує відмінні функції. Невипадково в окремих мовах його позначення відрізняється від найменувань інших пальців руки. Наприклад: нім. *Daumen* ‘великий палець’ і *-finger*, що виступає як загальна частина композита у назвах інших пальців. Наявність сукупностей предметів і явищ у чотири одиниці, реально існуючих в оточуючій людину дійсності, дозволяє розглядати їх як ‘вторинну дихотомію’ (Иванов 1972, 207). Проте смислова реалізація ‘4’ у вигляді ‘2+2’ або ‘1+3’ представляла собою цілісний образ речі, що уможливлює лічбу ‘четвірками’ як окремими одиницями (див.: Карпенко 1956, 132). Позначення числової сукупності у чотири одиниці міцно зайняло своє місце у розширеному числовому ряду, хоча саме число сприймалося спочатку як “невизначена множина” (Швачко 1981, 125). У той же час подвоєння ‘четвірки’ призвело до появи найменування у вісім одиниць. В етимологічних словниках відмічається,

що число ‘вісім’ за своєю формою має у собі показник двоїстості по відношенню до слова ‘чотири’ (див.: Duden 1963, 11).

Зародження чисел 1, 2, 3, 4 і найменувань сукупностей у вигляді подвоєння та потроєння цих простих кількісних одиниць призвело до істотного розширення числового ряду і в цілому до завершення основного етапу в розвитку поняття числа. Виникнення інших чисел і найменувань йшло вже знайомими шляхами і не представляло для людини великих труднощів у їх усвідомленні.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Розгляд проблеми походження числа і реалізації кількісних одиниць в індоєвропейських мовах дозволяє зробити такі висновки:

1. Лінгвістичний матеріал, а також результати досліджень у близьких до мовознавства наук дали можливість виділити окремі етапи у розвитку мислення людини, які наклали свій відбиток на процес виникнення і подальшого розвитку нумеративних одиниць. У зв‘язку з цим розрізняється вихідний стан мисленої діяльності людини, коли навколишній світ сприймався нею у вигляді неділимого **цілісного** образу. За своєю природою цілісність речі існує у вигляді імпліцитно присутньої у ній єдності двох протиставлень. Тому уявлення про цілісність предмету характеризується **бінарною** опозицією його ознак, найбільш суттєвих для древньої людини. Первинна номінація свідчить про маркованість одного із членів опозиції, який виступає найменням для всієї речі. Такі імена характеризувались біномінальними (двоконсонантними) утвореннями. Подібний стан можна допустити для найдавнішого часу існування мов, у тому числі і індоєвропейської прамови.

2. Парадигми індоєвропейських слів, значення древніх писемних знаків, мотивованих у своїх витоках, дозволили реконструювати смислове наповнення окремих індоєвропейцських коренів, які, передбачається, находились в основі зародження перших найменувань кількості. Це – одноконсонантні корені з голосним призвуком невизначеного тембру, значення яких має такий вигляд: *$t\wedge$ - ‘ділити/об‘єднувати’, *$r\wedge$ - ‘породжувати/ховати’, *$k\wedge$ - ‘необмежений/обмежений простір’, *$p\wedge$ - ‘великий/малий’, *m$\wedge$ - ‘множинність/одиничність’, *$n\wedge$ - ‘цілісність/заперечення цілісності’.

Для всіх коренів характерним є внутрішнє протиставлення ознак, які відображають загальне логічне відношення ‘ціле/частина’. У фонематичному плані приведені вище приголосні розрізнялись за ознакою ‘сонорний/шумний’ і за місцем творення, їх подальший розвиток у прамові і окремих індоєвропейських

мовах привів до появи інших значущих протиставлень. Передбачається, що зазначені корені мають звукообразотворчу природу.

3. Уявлення про річ як ‘двоєдину’ знайшло відображення у індоєвропейських мовах у вигляді коренескладання. Як приклад можна привести редуплікації: **n∧n∧,* що відноситься до імен ‘батько, мати; бабуся, дідусь; предки’, **m∧m∧* - ‘мати, сестра по матері, бабуся’, **t∧t∧* - ‘батько, дядя по батькові, дід’. Досить різноманітні коренеутворення з **t∧*. Вживання **t∧* у постпозиції кореня **k∧t∧* мало значення ‘ділення’, ‘членування’ сприйнятого цілісного образу. Одним із рефлексів протоформи є **k^{w}ata* зі значенням ‘простір ділений (двоєдиний, дволикий)’ (пор.: **k^{w}eit* ‘світити’ і алб. kot ‘ніч’), який закріпився у всіх індоєвропейських мовах у значенні ‘світлий (світ)’. Його протилежний полюс ‘несвітлий, темний’ реалізується у коренеутворенні **ne-k^{w}ata* (пор.: іє. **nek^{u} (t)* ‘ніч’). Передбачається, що **k^{w}ata* знайшло свій розвиток у германському **guđa-* ‘бог’, давнє значення якого реконструюється у вигляді ‘світлий’ (бог), ‘бог дволикий’. Коренеутворення типу **tak^{w}a* ‘поділений світ’ представлено у герм. **dagoz-* ‘день, сутки’, у сл. **tъki*/**tokъ* (*суток,* стсл. *четвръ<u>тъкъ</u>* ‘четвер’).

Поняття про ‘двоєдину’ річ знайшло наочне втілення у фольклорному і етнографічному матеріалі древньої людини.

4. Розвиток матеріального і духовного життя людини призвів до розщеплення вихідного поняття цілісної речі і “відділенню” від неї однієї із частин, яка існувала спочатку і ізольовано, і в складі речі. Цей етап у розвитку мислення людини знайшов відображення у нових словоутвореннях. Наприклад: **k^{w}ana*/**k^{w}ina* ‘рука’ (із **k∧n∧),* ‘частина (одна) із **k^{w}a’*; **tina*/**dina* ‘рука’, ‘світла частина суток’ (із **t∧n∧* ‘частина (одна) із **t∧*). Пор.: герм. **han-duz* ‘рука’, **đen-ra/-o* ‘долоня’, сл. **дьнь* ‘світла частина суток’, др. *тинъ* ‘насічка, зарубка’.

5. Розщеплення свідомістю образу речі на дві частини, наглядно представлених у парних предметах, і утворення опозиції ‘частина (одна)/ частини (об‘єднані, обидві)’ призвело до протиставлення у мовних реалізаціях і потім до

найменування чисел ‘один/два’. Вираз *k^wina/*k^wana послугував основою для позначення ‘одиниці’ у багатьох індоєвропейських мовах (герм., ром., гр., балт.), тут *-*na* виступає як одиниця лічби (герм. **ainoz*, лат. *ūnus*). У цій же функції вживається і форма *-k^wa (наприклад: дінд. *ēka*, вірм. *mek*). У слов‘янських мовах реконструюється праформа *k^witina ‘один’, де *-*tina* ‘одиниця лічби, один’ (сл. **edinъ*, **edina*). У всіх розглянутих випадках корінь числа ‘один’ є спорідненим з позначенням ‘рука’. У значенні ‘частина; один’ виступає також коренеутворення *k^wera, у якому *-*ra* є синонімічним до вищезазначеного *-*na*. Форма *k^wera має також значення ‘рука’ (пор.: дінд. *kara ‘рука’*).

Вираз типу *dik^wa/*duk^wa ‘об‘єднані частини, сукупність (двох) частин’ послугував основою для наймення числа ‘два’ і засвідчений у відомих індоєвропейських формах **dwo*-, **duwo*-. Тут у значенні одиниці лічби виступає *-*wo*, аналогічно до вірм. –*ku* у слові erku ‘два’.

6. Реконструкція наймення числа ‘п’ять’ у індоєвропейських мовах зводиться до форм: *k^wina-k^wa (ром., вірм., ірл.), **pena*-k^wa (балт., алб,. тох., інд., герм., гр., сл.) зі значенням ‘рука-одна’, позначаючи сукупність у п’ять одиниць. У всіх випадках у значенні одиниці лічби виступає *-k^wa, що представляє собою редуковану форму із *k^wana ‘рука; частина; один’. Наймення числа ‘десять’ сходиться до праформи *dek^win-/*tik^wan- зі значенням ‘об’єднані -k^wa’, ‘дві руки’ і має місце у всіх індоєвропейських мовах.

7. Закріплення у свідомості людини поняття ‘двоєдиної’ речі з чіткою опозицією її членів призвело з розвитком мислення до виділення проміжної ланки між протиставленнями. У результаті виділилась ‘третя’ частина, і бінарна структура сприйнятого образу речі мислено перетворилась у ‘тернарну’. В індоєвропейських мовах число ‘три’ вийшло із древнього кореня **tiri*/**turi* (пор.: **tara* ‘два-*ra’*, ‘два’), у якому виділяються смислові частини ‘два і один’, подібне утворення має вірм. *erek*‘ ‘три’ (із *erku* ‘два’).

Наймення числа ‘чотири’ утворює древні форми у вигляді **kitiri*/**ketiri* (сл., балт., лат., інд., тох., ірл.), у яких структурно виділяються дві частини: **ki*-/**ku*- і *-*tiri*, що мають значення ‘один і три’, по аналогії у вірм. *čorkh* ‘чотири’: (із *k^wi-

‘один’) і *–rkh* (пор. *erek*‘) ‘три’. Інший корінь представлений у вигляді *$*pit^w ara$/$*bit^w ara$* (герм., кімр., гр., гал.), у яких має місце значення ‘два’ *(*pi-/ *bi-*) і ‘два’ (* $-t^w ara$), тобто ‘подвоєна двійка’.

Виникнення назв простих кількісних одиниць послугувало основою для утворення числового ряду 1, 2, 3, 4 і закріпленню поняття про просте число. Подальше розширення цього ряду в мовному відношенні представляло собою подвоєння, потроєння чи складання простих чисел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. – М., 1962.
2. Акуленко В.В. О выражении количественности в семантике языка // Категория количества в современных европейских языках (отв. ред В.В.Акуленко). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 7-40.
3. Алексеев В.П. К происхождению бинарных оппозиций в связи с возникновением отдельных мотивов первобытного искусства // Первобытное искусство. – Новосибирск, 1976. – С. 40-46.
4. Андреев Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С. 3-18.
5. Андрєєв М.Д. Типологія ранньоіндоєвропейської прамови // Мовознавство. – 1978. - №6. – С. 30-39.
6. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.
7. Аржевская И.С., Воронин С.В. К вопросу о RL-формантах в английских звукоизобразительных глаголах // Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. – Владивосток, 1986. – С. 3-8.
8. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса: изд-во Одесского ун-та, 1997.
9. Барроу Т. Санскрит: Пер. с англ. – М., 1976.
10. Белицкий М. Забытый мир шумеров: Пер. с польск. – М., 1980.
11. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование: Пер. с франц. – М., 1955.
12. Берндт Р.М., Берндт К.Х. Мир первых австралийцев. – М., 1981.
13. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
14. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 1, 2. – М., 1963.
15. Бомхард А.Р. Современные направления реконструкции праиндоевропейского консонантизма // Вопросы языкознания. – 1988. - №2. – С. 5-23.
16. Бровченко Т.А. Проблемы словесного ударения: Автореф.дис… д-ра филол.наук: 10.02.19 / Ленингр. Гос. ун-т. – Л., 1973.
17. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) // Исследования по общей теории грамматики (отв. ред. В.Н.Ярцева). – М.: Наука, 1968. – С.175-231.
18. Ван дер Варден Б.Л. Пробуждающаяся наука. Математика Древнего Египта, Вавилона и Греции: Пер. с голл. – М., 1959.
19. Вестерман Д. Звук, тон и значение в западноафриканских суданских языках // Африканское языкознание. – М., 1963.
20. Видинеев Н.В. Природа интеллектуальных способностей человека. – М., 1989.
21. Винтер В. Некоторые мысли об индоевропейских числительных // Вопросы языкознания. – 1989. - №4. – С. 32-45.

22. Воронин С.В. Древнегерманские abstracta (Фоносемантический этюд) // Системное описание лексики германских языков. – Межвуз. сб. – Вып.4. – Л., 1981. – С. 24-28.
23. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982.
24. Воронин С.В. Прицип «произвольности» языкового знака в свете ленинской теории отражения // Асимметричные связи в языке. – Сб. научн. трудов. – Орджоникидзе, 1987. – С. 4-11.
25. Воронин С.В. О методе фоносемантического анализа // Лингвометодические аспекты семантики и прагматики текста. – Методич. рекоменд. – Курск, 1990. – С. 98-100.
26. Воронин С.В., Иванова М.К. Инварианты и варианты в этимологическом гнезде (на материале английских эмосемизмов) //Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Константность и вариативность языковых единиц. – Межвуз. сб. (отв. ред. Л.П.Чахоян). – Вып.6. – Л., 1989. С. 82-87.
27. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов‘янських мов (за ред. О.С.Мельничука). –К.: Наукова думка, 1966.
28. Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. – 2-е изд. – М., 1967.
29. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. – Т.2 – Проблемы общей психологии. - М., 1982.
30. Гавриш Н.П. Структура складу і особливості його розвитку в англійській мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 1994.
31. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельства прасемитского запаса корней). – М., 1965.
32. Газов-Гинзберг А.М. Символизм прасемитской флексии. О безусловной мотивированности знака. – М., 1974.
33. Гамкрелидзе Т.В. Глоттальная теория: новая парадигма в индоевропейском языкознании // Вопросы языкознания, 1987. - №4. – С. 26-34.
34. Гамкрелидзе Т.В. К вопросу о системе смычных и фрикативных «минойского» языка по показаниям греческой линейной письменности класса В // Вопросы языкознания, 1988. - № 1. – С. 66-68.
35. Гамкрелидзе Т.В. Происхождение и типология алфавитной системы письма (Письменные системы раннехристианской эпохи) // Вопросы языкознания, 1988. - № 5. – С. 5-34.
36. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 1,2. – Тбилиси, 1984.
37. Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974.
38. Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология. – М., 1953.
39. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М., 1972.

40. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. Том 5. – М., 1970.
41. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд. испр. и доп. – М.: Искусство, 1984.
42. Гухман М.М. «Доиндоевропейские» термины родства в германских языках // Памяти акад. Н.Я. Марра. – М.-Л., 1938.
43. Гухман М.М. Готский язык. – М., 1958.
44. Гухман М.М. Морфологическая структура слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Т.3. – М., 1963.
45. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. – М.: Наука, 1981.
46. Давыдов В.В. Образование начального понятия о количестве у детей (к вопросу о психологических механизмах понятий, возникающих при формировании умственных действий). – Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – М., 1958.
47. Димирова О.П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові: Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
48. Дирингер Д. Алфавит: Пер. с англ. – М., 1963.
49. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990.
50. Дьяконов И.М., Милитарев А.Ю., Порхомовский В.Я., Столбова О.В. Общеафразийская фонологическая система // Африканское историческое языкознание. Проблемы реконструкции. – М., 1987. – С. 9-29.
51. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. – М., 1986.
52. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. – М., 1958.
53. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М.: РАН Институт языкознания, 1992.
54. Жирмунский В.М. Общие тенденции фонетического развития германских языков // Общее и германское языкознание. – Л., 1976. – С. 277-298.
55. Жлуктенко Ю.А., Двухжилов А.В. Фризский язык. – К.: Наукова думка, 1984.
56. Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л., 1974.
57. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М., 1986.
58. Журковский Б.В. Идеофоны: сопоставительный анализ (на материале некоторых языков Африки и Евразии). – М., 1968.
59. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – 2-е изд. – М., 1979.
60. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая фонетика немецкого языка. – М. -. Л., 1965.
61. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.
62. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. Генезис логических форм «единичное-общее» и процедура обобщения // Принципы единства и развития в научном познании. – Минск, 1988. – С. 27-51.

63. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. У истоков первой количественной парадигмы // Стереотипы и динамика мышления. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 138-157.
64. Иванов В.В. Хеттский язык. – М., 1963.
65. Иванов В.В. Бинарные структуры в семитских системах // Системные исследования. Ежегодник. 1972. – М., 1972. – С. 206-236.
66. Иванов В.В. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978.
67. Иванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983.
68. Иванов В.В. До – во время – после ? (вместо предисловия) // Г.Франкфорт, Г.А.Франкфорт, Дж.Уилсси, Т.Якобсен. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. – М., 1984. – С. 3-21.
69. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (b – Қ). Т.I. – М., 1971.
70. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь (l - ʒ). Указатели. – М., 1976.
71. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986.
72. Истрин В.А. Развитие письма. – М., 1961.
73. Карпенко Ю.А. Історія форм кількісних числівників в українській мові. – Дис. … канд.філол. наук. – Чернівці, 1956.
74. Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – 2-е изд. - М., 1985.
75. Категория количества в современных европейских языках / В.В.Акуленко, С.А.Швачко, Е.И.Букреева и др.; Отв. ред. В.В.Акуленко; АН УССР. Кафедра иностранных языков. – К.: Наук. думка. 1990. – 284 с.
76. Кацнельсон С.Д. К истории партитивного определения // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, вып. 5, № 58. – Л.: изд-во ЛГУ, 1941. – С.5-49.
77. Кацнельсон С.Д. Язык поэзии и первобытно-образная речь // Известия Академии наук СССР. Т.VI, вып. 4. – М., 1947.
78. Климишин И.А. Календарь и хронология. – 2-изд. – М., 1985.
79. Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. Очерки. – М., 1983.
80. Коломиец В.Т. Словообразование // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 46-76.
81. Кольцова М.М. Ребенок учится говорить. – М., 1979.
82. Копыленко М.М. Средства выражения количества в русском языке. – Алма-Ата: изд-е Института Языкознания, 1993.
83. Коростовцев М.А. Египетский язык. – М., 1961.
84. Коростовцев М.А. Религия // Культура Древнего Египта. – М., 1976. - С. 180-221.
85. Кузнецова Е.И., Воронин С.В. Символизм английских обозначений понятия округлого // Системное описание лексики германских языков. Межвузовский сборник. Вып.4. – Л., 1981. С. 62-69.
86. Культура Древнего Египта. – М., 1976.
87. Купер Дж. Энциклопедия символов. Серия “Символы”. Книга IV. – М., 1995.

88. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. – Алма-Ата, 1981.
89. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930.
90. Левицький В.В. Чи існує універсальний звукосимволізм ? // Мовознавство, 1971. - № 1. – С. 25-37.
91. Левицкий В.В. Семантика и фонетика. Черновцы, 1973.
92. Левицкий В.В. Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков. – Черновцы: изд-во Черновицкого ун-та, 1997.
93. Леонтьев А.А. Некоторые вопросы глоттогенеза в свете современных психологических данных. – М., 1964.
94. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М., 1963.
95. Леонтьев А.А. Проблемы развития психики. – 3-е изд. – М., 1972.
96. Либерман А.С. Исландская просодика. – Л., 1971.
97. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
98. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.
99. Лосев А.Ф. Хаос // Мифологический словарь (гл. ред. Е.М.Мелетинский). – М., 1990. - С. 568-569.
100. Лукинова Т.Б. Имя числительное // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 99-120.
101. Лукінова Т.Б. Розвиток системи нумеративних утворень в слов'янських мовах // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. Тези доповідей і повідомлень IX республіканської славістичної конференції (1987). – Одеса, 1987. С. 108-109.
102. Мажюлис В.П. Индоевропейская децимальная система числительных // Вопросы языкознания, 1956, № 4. – С. 53-59.
103. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. – М., 1983.
104. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских языках. – М., 1970.
105. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. – М., 1977.
106. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика. – М., 1988.
107. Маковский М.М. У истоков человеческого разума. – М.: Высшая школа, 1995.
108. Малина Г.В. Заперечення у давніх германських мовах: Автореф. дис. .. канд. філол наук: 10.02.04 / Харк. держ. ун-т. - Харків, 1998.
109. Марр Н.Я. О числительных (к постановке генетического вопроса) // Языковедческие проблемы по числительным. Сборник статей. – Л., 1927. – С. 1-96.
110. Марр Н.Я. Язык и мышление. – М. –Л., 1931.
111. Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. – Минск, 1968.
112. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. – М.-Л., 1956.
113. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков: Пер. с франц. – М.-Л., 1933.
114. Мейе А. Общеславянский язык: Пер. с франц. – М., 1951.
115. Мельничук А.С. О генезисе индоевропейского вокализма // Вопросы языкознания, 1979. - № 5. - С. 3-16.

116. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания, 1991. - № 2. – С. 27-42; - №3. - С.46-65.
117. Меновщиков Г.А. Способы выражения единичности и множественности в языках различного типа // Вопросы языкознания, 1970. - № 1. – С. 82-88.
118. Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л., 1975.
119. Миронов С.А. Числительное в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. – Том 3. – М., 1963. С. 348-402.
120. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.1,2. – М., 1980.
121. Михайлова О.Г. Склад, його розвиток і функціонування в німецькій мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
122. Молчанов А.А., Нерознак В.П., Шарыпкин С.Я. Памятники древнейшей греческой письменности. Введение в микенологию. – М., 1988.
123. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии: Пер. с англ. – М., 1981.
124. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь (передмова та коментар) // Українські замовляння (Упорядник М.Н.Москаленко. – К., 1993.
125. Одри Ж. Индоевропейский язык: Пер. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXI. Новое в современной индоевропеистике: Переводы / Редкол.: В.А.Звегинцев (пред.) и др. – М.: Прогресс, 1988. – С.24-121.
126. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации: Пер. с англ. – М., 1980.
127. Палмайтис М.Л. Индоевропейская апофония и развитие деклинационных моделей в диахронно-типологическом аспекте. – Тбилиси, 1979.
128. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М., 1982.
129. Панфилов Е.Д. Место слога в словоформе (Исследования в области силлаботактики на материале классического латинского языка). – С.-Петербург: изд. С.-Петербургского ун-та, 1995.
130. Пєскова І.В., Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських і слов‘янських мов) // Проблеми зіставної семантики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. – К.: КДЛУ, 1997. – С.231-234.
131. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология: Пер. с франц. – М., 1969.
132. Погодин А.Л. Следы корней-основ в славянских языках. – Варшава, 1903.
133. Померанцева И.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта. – М., 1985.
134. Редер Д.Г. Мифологическое мышление и зачатки научного мировоззрения в Древнем Египте //Культура Древнего Египта. – М., 1976. – С. 223-249.
135. Рифтин А.П. Категории видимого и невидимого мира в языке (предварительный очерк) // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. Л.: изд-во ЛГУ, 1946. – С.136-152.

136. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
137. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
138. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М., 1974.
139. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М., 1980.
140. Силин В.Л. Аналогия, уподобление и сходство лексических единиц. – Днепропетровск, 1986.
141. Силин В.Л. Структура и семантика слов. – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1989.
142. Силин В.Л. Этимология и лексическая семантика. – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1992.
143. Скаличка В. Исследование венгерских звукоподражательных выражений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.
144. Склад і слово в діахронії: слов‘янські та германські мови: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.Г.Таранець (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1994.
145. Смирнов Ю.А. Грамматика языка панджаби. – М., 1976.
146. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М., 1957.
147. Сравнительная грамматика германских языков. Том 2. Фонология. – М., 1962.
148. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. – М., 1955.
149. Стеблин-Каменский М.И. Старшая Эдда // Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях. – М.-Л., 1963, с.181-255.
150. Степанов Ю.С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках // Вопросы языкознания, 1989. - № 4. - С. 46-72; - № 5. - С. 5-31.
151. Стериополо Е.И. Система гласных и ее реализация в речи (экспериментально-фонетическое исследование на материале немецкого языка). – Автореф. докт. дисс. – Санкт-Петербург, 1995.
152. Столбова О.В. Сравнительно-историческая фонетика и словарь западночадских языков // Африканское историческое языкознание. – М., 1987. - С. 30-268.
153. Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики. 2-е изд.: Пер. с нем. – М., 1969.
154. Супрун А.Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи. – Минск, 1969.
155. Супрун А.Е. Полабские числительные. – Фрунзе: изд-во Киргизского ун-та, 1962.
156. Тайлор Э. Первобытная культура: Пер. с англ. – М., 1989.
157. Таранець В.Г. Структура складу в германських мовах // Мовознавство. – 1980. - № 2. - С. 36-41.
158. Таранец В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса: Вища школа, 1981.

159. Таранец В.Г. Происхождение понятия числа и его языковой реализации (к истокам индоевропейского праязыка). – Одесса: изд-во ОГУ, 1992.
160. Таранець В.Г. Рефлекси індоєвропейського *k^w- в слов‘янських мовах // Слов‘янський збірник. Вип. 1. – Одеса:вид-во ОДУ, 1996а. – С. 79-83.
161. Таранець В.Г. До питання про протетичні [w, h] у слов‘янських мовах // Матеріали міжвузівської міжнародної наукової Кирило-Мефодіївської конференції 26-28 травня 1996 року. – Одеса: Астропринт, 1996б – С.44-45.
162. Таранець В.Г. Про спорідненість етимологій слова ‘бог’ в германських та слов‘янських мовах // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. – Харків: Константа, 1996в. – С.177-178.
163. Таранець В.Г. До питання слов‘яно-германської мовної спільності // Слов‘янський збірник. Вип. III. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 102-104.
164. Таранець В.Г. Поняття бінарності і зародження древніх слів // Мова. Вип. 3-4. – Одеса: Астропринт, 1999.
165. Ткаченко В.А. Семантична структура назв руки в індоєвропейських мовах // Мовознавство – 1981. - № 2. - С. 62-69.
166. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд. – М., 1986.
167. Топоров В.Н. К семантике троичности (слав. **trizna* и др. // Этимология, 1977. – М.: Наука, 1979. – С.3-20.
168. Топоров В.Н. К семантике четверичности (анатолийское **тец̯-* и др.) // Этимология, 1981. – М.: Наука, 1983. – С.108-130.
169. Топорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. – М., 1994.
170. Тронский И.М. К семантике множественного числа в греческом и латинском языках // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. – Л.: изд-во ЛГУ, 1946. – С.54-72.
171. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя. – М., 1959.
172. Трубецкой Н.С. Основы фонологии: Пер. с нем. – М., 1960.
173. Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. – М., 1971.
174. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. – М., 1978.
175. Тураев Б.А. Древний Египет. – Петроград, 1922.
176. Флоренский П.А. Пределы гносеологии (Основная антиномия теории познания). – Сергиев Посад, 1913.
177. Флоров Б.А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.
178. Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. – Л.: изд-во ЛГУ, 1946.

179. Чеботарь В.В. Структура слога и особенности ее развития во французском языке: Автореф. дис…канд. філол.наук: 10.02.05 / Київськ. держ.ун-т. – К., 1988.
180. Черноиваненко Е.М. Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI-XX веков. – Одесса: Маяк, 1997.
181. Число. Язык. Текст // Сборник статей к 70-летию А.Е.Супруна. – Минск: изд-во Белорусск. ун-та, 1998.
182. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – К.: Вища школа, 1981.
183. Шерцль В.И. Об именах числительных в индо-европейской отрасли, их развитии и отношении к числительным других отраслей. – Харьков, 1870.
184. Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии). – Воронеж, 1884.
185. Шмальстиг У.Р. К индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1988. - № 1. - С. 32-45.
186. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987.
187. Якобсон Р. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии // Избранные работы: Пер. с англ,. нем., франц. яз. – М., 1985. - С. 105-115.
188. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. – М., 1984.
189. Agrippa H.C. Magische Werke. 4-te Aufl., Berlin, 1921.
190. Andresen K.G. Deutsche Volksetymologie. 7-te Aufl., Lepzig 1919.
191. Bieleckij A.A. Akzentologische Voraussetzungen der Theorie der indoeuropäischen Wurzeln // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. – Kiew, 1975. – S. 10-28.
192. Borgström G. Internal reconstruction of Pre-Indo-European wordforms // Word, 1954, vol.X, N.2-3, p.275-287.
193. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. - 2. Lieferung: Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch. – Straßburg, 1903.
194. Brugmann K., Delbrück B. Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 2. – Straßburg, 1909.
195. Cantor M. Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. Erster Band: Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1200 N.Chr. – 2-te Aufl. – Leipzig-Berlin, 1922.
196. Deubner Fr. Nach Adam Ries. Leben und Wirken des großen Rechenmeister.- Leipzig-Lena, 1959.
197. Ditz Fr. Grammatik der romanischen Sprachen. – 1927.
198. Endres F.C., Schimmel A. Das Mysterium der Zahl. Zahlensymbolik im Kulturvergleich. 4-te Aufl. – München, 1988.
199. Gonda J. Reflections of the numerals “one” and “two” in ancient Indo-European languages. - Utrecht, 1953.
200. Grimm J. Deutsche Mythologie. – Berlin, 1934.
201. Heřman K. Die Anfänge der menschlichen Sprache. Teil 1,2. – Prag, 1936.
202. Jensen H. Die indo-europäischen Zahlwörter 10, 100, 1000 // Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. 6.Jg., 1952. – Berlin. S. 50-57.

203. Lürß Fr. Vom Mythos der alten Griechen. Deutungen und Erzählungen. – Leipzig, 1988.
204. Karsten T.E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. – Berlin-Leipzig, 1928.
205. Klix Fr. Erwachendes Denken. Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz. 3-te Aufl. – Berlin, 1985.
206. Kluge Fr. Urgermanisch. Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte. 3-te Aufl. – Straßburg, 1913.
207. Kuryłowicz J. Études indoeurophéennes. 1. – Krakow, 1935.
208. Lehmann W.P. Proto-Indo-European Phonology. – Austin, 1952.
209. Lindner G. Grundlagen und Anwendung der Phonetik. – Berlin, 1981.
210. Löffler E. Ziffern und Ziffernsysteme. 1. Teil: Die Zahlzeichen der alten Kulturvölker. 2. Aufl. – Leipzig u. Berlin, 1918; 2.Teil: Die Zahlzeichen im Mittelalter und in der Neuzeit. 2.Aufl., - Leipzig u. Berlin, 1919.
211. Lühr R. Reste von indogermanischen Wortschatz im Oberdeutschen // Studien zum Indogermanischen Wortschatz (Hrsg. W.Meid) – Innsbruck, 1987. – S. 67-75.
212. Max S. Geschichte der Mathematik im Altertum, -Straßburg, 1908.
213. Menninger K. Zahlwort und Ziffer. Eine Kurzgeschichte der Zahl. Bd. 1: Zahlreihe und Zahlsprache. 2. Aufl. – Göttingen, 1957; Bd. 2: Zahlschrift und Rechnen. 2.Aufl. - Göttingen, 1958.
214. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. 4. Aufl. – Weimar, 1876.
215. Schmid W.P. Wort und Zahl. Sprachwissenschaftliche Betrachtungen der Kardinalzahlwörter. – Stuttgart, 1989.
216. Schneider H. Kultur und Denken der alten Ägypter. 2. Aufl. – Leipzig, 1909.
217. Schulz W. Zeitrechnung und Weltordnung in ihren Übereinstimmenden Grundzügen bei den Indern, Iraniern, Hellen, Italikern, Kelten, Germanen, Litauern, Slaven. – Leipzig, 1924.
218. Schumacher W.W. (Badio und) Frege und die Zahlwörter. Statt einer Rezension // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (ZPSK). Bd. 45, H.4. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – S. 387-388.
219. Seebod E. Der Übergang von idg. -w- zu germ. -k- und -g- // Indogermanische Forschungen. Bd. 87. – Berlin – New York, 1982, S.172-194.
220. Shevelov G.Y. A Prehistory of Slavic. The historical phonology of Common Slavic. – Heidelberg, 1964.
221. Shevelov G.Y. A historical Phonology of the Ukrainian language. – Heidelberg, 1979.
222. Solta G.R. Die armenische Sprache // Handbuch der Orientalistik (Hrsg. von B.Spuler). Erste Abteilung. Der Nahe- und der Mittlere Osten. Bd.7. Armenisch und Kaukasische Sprachen. – Leiden/Köln, 1963. – S.80-128.
223. Sommer F. Zum Zahlwort. – München, 1951.
224. Suhle A. Die Münze. Von den Anfängen bis zur europäischen Neuzeit. – Leipzig, 1970.
225. Szemerényi O. Studies in the Indo-European system of numerals. – Heidelberg, 1960.

226. Tacitus P.G. Germania. 2. Aufl. – München, 1935.
227. Taranets V.G. Phonetic structure of word and peculiarities of its development (based on Germanic and Slavonic languages) // Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences. August 19-24, 1991, vol. 4 (France). – Aix-En-Provence, 1991.
228. Taranec V. G. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals // Studia et exempla linguistica et philologica (SELP). Series II: Studia minora, Tom. 5, Editor: Klaus Trost. – S.Roderer Verlag Regensburg, 1997.
229. Vries, Jan de. Altgermanische Religionsgeschichte. Bd.1: Einleitung. Die vorgeschichtliche Zeit. Religion der Südgermanen. – Berlin u. Leipzig, 1935; Bd. 2. Religion der Nordgermanen. – Berlin u. Leipzig, 1937.

Використані словники, довідники, тексти
(тут подані також зазначені у роботі скорочення)

1. Атеист. сл. – Атеистический словарь. 2-е изд., М., 1986.
2. Больш. нем. рус. сл. – Большой немецко-русский словарь. Том 1,2. – М., 1969.
3. Даль – Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 1-4. – М., 1978-1980.
4. Дворецкий – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. 3-е изд. – М., 1986.
5. Етим. сл. укр. м. – Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). Т. 1,2,3. – К., 1982, 1985, 1989.
6. Кочергина – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. 2-е изд. – М., 1987.
7. Левицкий В.В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков. – Черновцы, 1994.
8. Маковский М.М. Сранительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 1996.
9. Мифол. сл. – Мифологический словарь. 2-е изд. – Л., 1961.
10. Мюллер – Мюллер В.К. Англо-русский словарь. – М., 1981.
11. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева в трех томах. – М., 1958.
12. Предм.-пон. сл. – Предметно-понятийный словарь греческого языка. Крито-микенский период. – Л., 1986.
13. Сказки и повести Древнего Египта: Пер. И.Г.Лившица. – М., 1979.
14. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка (под рук. М.Д. Степановой). – М., 1979.
15. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т. 1, 2. – К., 1977-1978.
16. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.
17. Українські народні казки. – К., 1986.
18. Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд.. Т. 1-4. – М., 1986-1987.
19. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К., 1982.

20. Этим. сл. прасл. – Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Т. 1-17. – М., 1975-1990.
21. Benseler – Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch (bearb. von A. Kaegi). 18. Aufl. – Leipzig, 1985.
22. Berneker E. Slawisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1908-1913.
23. Bibel. – Die Bibel. Nach der Übersetzung M.Luthers. 2. Aufl. – Berlin – Altenberg, 1987.
24. DEE – The Oxford Dictionary of English Etymology (Ed. by C.T. Onions). – Oxford, 1985.
25. Duden. – Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963.
26. Edda (die). Die Lieder der sogenannten älteren Edda. – Leipzig, 1949.
27. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939.
28. Kluge – Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1957.
29. Latein u. Gr. – Latein und Griechisch im deutschen Wortschatz. Lehn- und Fremdwörter altsprachlicher Herkunft. 2. Aufl. – Berlin, 1980.
30. Lexer – Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 34. Aufl. – Leipzig, 1974.
31. Macbain – Macbain A. An etymological dictionary of the Gaelic Language. -– Stirling, 1911.
32. Mayerhofer – Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 1. – Heidelberg, 1956.
33. Märchen der Brüder Grimm. – Leip[zig, 1983.
34. Meyer – Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. – Straßburg, 1891.
35. Paul – Paul H. Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. – Halle (Saale), 1961.
36. Pokorny – Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1949.
37. Schützeichel – Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. 3. Aufl. – Tübingen, 1981.
38. Skeat – Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983.
39. Walde – Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1906.
40. Wört. d. ägypt. Spr. – Erman A., Grapow H. Wörterbuch der ägyptischen Sprache. 2. Aufl., Bd. 1-5. – Berlin, 1957.
41. Vries – Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. – Leiden, 1962.

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

ав. - авестійська
алб. - албанська
алем. - алеманський
алт. - алтайські
англ. - англійська
бав. - баварський
болг. - болгарська
бр. - білоруська
вал. - валлійська
вед. - ведійська
вірм. - вірменська
вл. - верхньолужицька
вн. - верхньонімецька
гал. - галльська
герм. - германські
гол. - голландська
гот. - готська
гр. - грецька
груз. - грузинська
дангл. - давньоанглійська
дат. - датська
двн. - давньоверхньонімецька
дінд. - давньоіндійська
дісл. - давньоісландська
дпрус. - давньопруська
др. - давньоруська
дсакс. - давньосаксонська
єг. - єгипетська
іє. - індоєвропейська
ір. - іранські
ірл. - ірландська
ісл. - ісландська
ісп. - іспанська
іт. - італійська
кельт. - кельтські
кімр. - кімрська
крітськ. - крітський
лат. - латинська
лит. - литовська
лтс. - латиська
лув. - лувійська
м. - македонська
молд. - молдовська
мор. - моравське
нім. - німецька
нл. - нижньолужицька
норв. - норвезька
ностр. - ностратичні
оск. - оскська
п. - польська
пгерм. - прагерманська
перс. - перська
полаб. - полабська
порт. - португальська
пров. - провансальська
прус. - пруська
псл. - праслов’янська
рос. - російська
рум. - румунська
рун. - мова германських рунічних текстів
свн. - середньоверхньо-німецька
сем. - семітські
сканд. - скандінавські
сл. - слов’янські
слн. - словенська
слц. - словацька
срб. - сербська
стсл. - старослов’янська
схв. - сербохорватська
тіб. - тібетська
тох. А - тохарська А
тох. В - тохарська В
тюрк. - тюркські
уг. - угорська
укр. - українська
урал. - уральські
фін. - фінська
фр. - французька
франк. - франкська
фриз. - фризька
хет. - хетська
ч. - чеська

шв. – шведська

SUMMARY

An attempt is made in the present work to trace the development of the numeral by applying deep reconstruction method to Indo-European and other languages.

The analysis is focused on the numerals from 1 to 5 and 10, which were the first to represent the category of the numeral.

The first chapter outlines the ideas the primitive people had about the surrounding world and the appearance of the numeric words. It is shown that among the first notions the ancient people had were the notions of the world as a whole and as a twofold unity. These notions later expanded to 3-fold and 4-fold values.

The first numeric notions were reflected in the calculation operations which were analyzed in the book on the material of different languages.

The developing of notion of quantity was adequately reflected in language.
The most ancient numeric words of the Parent Indo-European language were reconstructed and their meaning was explained. The analysis of the linguistic material made it possible to define the denotational meaning of the simple numbers and trace the way the category of number developed in Indo-European languages, first of all in Germanic languages.

It is assumed that the Indo-Europeans used binary oppositions which stemmed from the general idea of the integrity of things. As a result, the vision of the world of the ancient people changed from the integral to a discrete world.

ЗМІСТ

стор.

Передмова 3
Вступ 6
Розділ 1. Найдавніші уявлення людини про оточуючий світ і проявлення у них кількісних характеристик 22
1.1. Цілісність і двоїстість світу – найдавніші поняття людини. Три- і чотиричленна структури у індоєвропейців 22
1.2. Кількісні величини і проявлення їх в операціях лічби у древніх людей 39

Розділ 2. Кількісні відношення і зародження їх словесного вираження в індоєвропейських мовах 47
2.1. Найдавніші корені *t∧, *k∧, *m∧, *n∧, *r∧, *p∧ у період зародження протоіндоєвропейської мови 47
2.2. Сприйняття дійсності древньою людиною і зародження первісних найменувань 69

Розділ 3. Шляхи становлення поняття числа і реалізація його у мовах 86
3.1. Утворення найменувань чисел ‘один’, ‘два’, ‘п‘ять’ і ‘десять’ у індоєвропейських мовах 86
3.2. Зародження словесних позначень чисел ‘три’ і ‘чотири’ в індоєвропейських мовах 107
Загальні висновки 117
Література 121
Використані словники, довідники, тексти 133
Скорочення назв мов, наріч та діалектів 134
Summary 135